

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово-економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

Методичне забезпечення
лекційного курсу з дисципліни ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
для студентів II курсу
спеціальності:

5.05070104 «Монтаж і експлуатація електроустаткування підприємств і
цивільних споруд»

Уклав

Григор'єва О.І.

Розглянуто на засіданні

циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін

Протокол №__ від _____ 20__ року

Голова циклової комісії _____ Л. М. Чубич

Лекція № 1

Тема: ВСТУП. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Мета: ознайомити студентів із завданнями курсу Історія України, надати періодизацію курсу, сформулювати уявлення про головні процеси, події та етапи розвитку українських земель в найдавніші часи; удосконалити вміння працювати з мапою, розвивати навички роботи з конспектом, виховувати інтерес до історії.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Предмет і завдання курсу Історія України. Періодизація курсу.
- 2 Первісна людина на території України.
- 3 Трипільська культура.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Настінна карта « Україна»

Література:

- 1 Багалій Д. Нарис історії України. - К., 1994
- 2 Борисенко В, Курс української історії. - К., 1997
- 3 Винокур О, Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. -К., 1996
- 4 Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1-2. - К., 1995
- 5 Рибалка І. Історія України. Ч. 1-Х., 1995; Ч. 2. - Харків, 1997
- 6 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 7 Історія України / За ред. Алексєєва Ю. - К., 2001.

Стародавню історію України, яка досліджує життя людей на території України з найдавніших часів вчені розділяють на декілька періодів. В основі археологічного поділу стародавньої історії лежить матеріал з якого виготовляли основні знаряддя праці давні предки людини.

Палеоліт або давній кам'яний вік (близько 1 млн. р. т. – 10 тис. р. т. (8 тис. років до н.е.);

Мезоліт або середній кам'яний вік (10 тис. р. т. – 7 тис. р. т. (5 тис. років до н.е.);

Неоліт або новий кам'яний вік (7 тис. р. т. – 5 тис. р. т.(3 тис. років до н. е.);

Енеоліт або мідно-кам'яний (5 тис. р. т. – 3 тис. р. т. (1 тис. років до н. е.);

Бронзовий вік (початок 2 тис. до н. е – початок 1 тис. до н. е.);

Залізний вік (1 тис. років до н. е. – до нашого часу).

Предки людини

Назва предка	Коли існував	Основні стоянки	Знаряддя праці	Особливості розвитку
Пітекантроп	1млн. р.т. –150 тис.р.т	с.Королеве (Закарпаття)	Ручне рубило	Користувалися вогнем, але не вміли добувати
Неандерталець	150 тис.р.т. – 40 тис.р.т.	Кіік-Коба (Крим)	Гостроконечники, скребла.	Добували вогонь, поява перших вірувань
Кроманьйонець	40-35 тис. р.т.	с.Мізін (Чернігівщина), Амвросіївське стійбище (Донбас)	Скребачки, ножі, голки, шила, за часів мезоліту – лук, стріли.	Поява родоплемінної общини

Анімізм (віра в духів), **фетишизм** (наділення надприродними силами предметів), **шаманізм** (наділення надприродними силами деяких людей (шаманів), **тотемізм** (віра в походження людини від якоїсь тварини чи рослини (тотему).

Неолітична революція – перехід від привласнювальних форм господарства (мисливство і збиральництво) до відтворювальних (землеробство і скотарство).

Найпершими землеробами на території України були представники трипільської **археологічної культури**.

Археологічна культура – сукупність схожих речових решток, здобутих під час археологічних розкопок, що належать до одного історичного часу і розміщуються на одній території.

Найвідомішими археологічними культурами на українських землях були:

1 **трипільська** (її представники займалися землеробством, об'єднувалися в великі спільноти – протоміста, існувала з 4 тис. до н.е – до середини 3 тис.до н.е.);

2 **середньостогівська** (культура скотарів, існувала з середини 4 тис. до н.е – до середини 3 тис.до н.е);

3 **ямна** (культура скотарів, існувала з середини 3 тис. до н.е – до початку 2 тис.до н.е).

Народи, що проживали на території України.

Кімерійці – проживали в українських степах в 9 – 7 ст.до н.е.

Скіфи – витіснили киммерійців створивши на українських землях державне утворення – Велику Скіфію. Держава скіфів проіснувала до кінця 4 ст. до н.е.

Сармати – групи племен таких як: язиги, роксолани, алани, сіраки і ін., які панували на території України в 3 ст. до н.е. – 3 ст. н.е.

Готи – германські племена, які переселилися на українські землі під впливом римської агресивної політики, в 4 ст. були самі витіснені навалою гунських племен.

Міста-держави Північного Причорномор'я

До найвідоміших міст відносилися:

- 1 Тіра
- 2 Ольвія
- 3 Пантікапей
- 4 Херсонес
- 5 Танаїс
- 6 Керкінітида
- 7 Борисфеніда

Кожне місто-колонія ділилося на: **агору** (головна площа міста), **теменос** (священне місце з храмовими спорудами та жертівниками), **хору** (сільськогосподарську округу), **акрополь** (укріплений пагорб, де знаходились адміністративні споруди та будинки знаті).

В 480 р. до н.е. близько 20 міст-держав об'єдналися в так зване **Боспорське царство**, яке проіснувало до 3 ст. н.е., хоч і залежним від Римської імперії. Столицею царства було місто Пантікапей (на місці сучасної Керчі).

Лекція № 2

Тема: УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ

Мета: розглянути основні причини та етапи формування Київської Русі, діяльність київських князів, розширення кордонів держави, розквіт та занепад Київської Русі, розвивати навички читати історичну карту і працювати з нею, кваліфіковано аналізувати складні історичні процеси, сприяти формуванню історичної пам'яті, пов'язаної з державними традиціями в Україні.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Теорії походження Київської Русі. Норманська теорія та її спростування.
- 2 Становлення державності (Олег, Ігор, Ольга, Святослав).
- 3 Період розквіту (Володимир Великий, Ярослав Мудрий).
- 4 Політичний і соціальний устрій Київської Русі.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Настінна карта «Київська Русь IX – XIII ст.», мультимедійний проектор, презентації, картки індивідуального опитування.

Література:

- 1 Багалій Д. Нарис історії України. - К., 1994
- 2 Грушевський М. Історія України - Русі. ВІІ тт., 12 кн. - К., 1991 -1998
- 3 Єфименко О. Історія України та її народу. - К., 1992
- 4 Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. - К., 1991
- 5 Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. - К., 1996
- 6 Котляр М, Кульчицький С. Довідник з історії України. - К., 1996
- 7 Толочко П.П. Літописи Київської Русі. - К., 1994
- 8 Історія України в особах 9 -18 ст. - К., 1993
- 9 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 10 Історія України / Під ред. Алексєєва Ю. - К., 2001

1 Теорії походження Київської Русі. Норманська теорія та її спростування.

Слов'яни є автохтонним (корінним) населенням Європи індоевропейського походження. Індоевропейці, широко розселившись по Європі і Азії, дали початок багатьом народам, у тому числі і слов'янам.

Як окрема етнічна спільність, слов'яни сформувалися на початок нашої ери. Ряд істориків ототожнюють слов'ян з венедами . Перші письмові згадки про слов'ян (венедів) зустрічаються у римських авторів I-II ст. н.е. - Плінія, Тацита, Птолемея. На думку більшості вчених, батьківщина слов'ян охоплювала територію від середньої течії Дніпра до Вісли.

Звідси, в II-III ст. н.е. - в період Великого переселення народів - слов'яни широко розселилися у всіх напрямках. В результаті слов'янський етнос розпався на три гілки: західних слов'ян, південних слов'ян і східних слов'ян.

Східні слов'яни розселилися на території сучасної України, Білорусії, частково Росії (Ока, верхня течія Волги).

Західні слов'яни дали початок полякам, чехам, словакам, лужицьким сербам.

Південні слов'яни - болгарам, сербам, хорватам, словенцям, боснійцям, македонцям, чорногорцям.

Східні слов'яни - українцям, росіянам, білорусам.

З II ст. н.е. на території України між Дністром і Сіверським Дінцем розселилися племена антів, що входили до складу дніпро-дністровської групи черняхівської культури, добре дослідженої на сьогоднішній день (досліджено більше 2 тис. поселень).

Провідною галуззю економіки антів було сільське господарство.

Поширилося орне землеробство, практикувалося двопілля, вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю, сочевицю. Анти не тільки забезпечили себе хлібом, а й вивозили зерно на зовнішні ринки. У всіх поселеннях знайдено залишки залізо- та бронзолитвильних майстерень. Виявлено близько 100 найменувань виробів із заліза і сталі.

Анти підтримували торговельні зв'язки з сусідами (скіфами, сарматами, готами та ін.), а також з провінціями Римської імперії.

Інтенсивний розвиток економіки обумовив розклад общинного господарства, соціальне розшарування, появу нових форм політичної організації.

В IV ст. н.е. анти створили державне об'єднання (Антський союз) зі спадковим вождем, організованим військом та участю населення в політичному житті (віче). Антський союз мав характер військової демократії. Проіснував до 7 ст. н.е. і розпався під ударами аварів.

Після його розпаду на території України, де розселилися східні слов'яни, утворилися окремі племінні об'єднання, розташування і назва яких відомі із літопису "Повість минулих літ": поляни, древляни, сіверяни, шіверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати, дреговичі.

У найбільш вигідному геополітичному положенні опинилися поляни, які проживали у Середньому Подніпров'ї: вони знаходилися майже в центрі східнослов'янських племен, на перехресті важливих торговельних шляхів. Саме поляни стали центром консолідації східнослов'янських земель. Їх столицею був Київ, заснований, заданими археологів, у кін. V-першій пол. VI ст.н.е. За легендою, Київ заснували князь Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь.

Першими ж київськими князями, існування яких зафіксовано письмовими джерелами, були Дір і Аскольд, які правили у 30-50-х рр. IX ст. до 882 р.

За одними писемними відомостями, Аскольд і Дір були нащадками Кия, за іншими-дружинниками варязького князя Рюрика, який правив племенами ільменських словен у північних Новгородських землях. Як сповіщається в літописі, слов'янське населення запросило варязьких князів, аби ті забезпечили спокій в їхніх землях.

З середини IX ст. навколо полян постає стабільне державне об'єднання, яке в арабських письмових джерелах отримало назву Куявія, а сучасні історики називають його Руською землею або Київським князівством.

Міжнародні зв'язки Київського князівства свідчать про його могутність, авторитет. У 860 р. дружина Аскольда здійснила похід на Візантію, змусивши її сплатити контрибуцію.

Саме Київське князівство стало територіальним, політичним, етнокультурним ядром, навколо якого згодом зросла Київська Русь.

Новгородський князь Олег захопив київський престол. Два політичних центри - Київ і Новгород - об'єдналися в одну державу, яка отримала назву Київська Русь.

Теорії походження Київської Русі

Першим князем Київської Русі став Олег. Його наступник-Ігор заснував правлячу на Русі династію Рюриковичів.

В історичній науці склалося декілька теорій щодо утворення Київської Русі. Найбільш поширеними вважаються:

Норманська теорія: варяги (нормани) відіграли вирішальну роль у створенні Давньоруської держави, східнослов'янські племена були нездатні без допомоги зовні заснувати могутню державу.

Норманську теорію започаткували німецькі історики Г. Баєр та Г. Міллер, які працювали в другій пол. XVIII ст. в Росії.

Теорія природньо-історичного (автохтонного) походження Київської Русі: з варягами чи без варягів східні слов'яни були в змозі утворити свою державу, бо:

- для цього у східних слов'ян існували всі необхідні внутрішні соціально-економічні передумови;
- процес державотворення розпочався у східних слов'ян ще до приходу варягів;
- варяги, просуваючись у східнослов'янські землі, керувалися, перш за все, не державотворчою, а торговельною метою і здобуванням. Вони прагнули підпорядкувати дніпровський торговельний шлях (так званий "шлях із варяг в греки"), обкласти даниною місцеве населення.

Цю теорію сповідували видатні українські історики XIX -поч.XX ст. М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та інші.

Антинорманської теорії дотримується і сучасна українська історіографія.

Дійсно, держава виникає лише тоді, коли стає історичною необхідністю - на стадії розкладу первіснообщинного та формування класового суспільства. Саме на такій стадії суспільного розвитку знаходилися східні слов'яни у VIII-IX ст. Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, визнає, що нормани протягом IX-XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію. Однак не вони стали засновниками Давньоруської держави, будучи насамперед професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги. *Насправді держава на землях сучасної України почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Її перші ознаки виявляються ще в Антському об'єднанні (II — початок VII ст.).*

У VIII ст. політична карта Європи суттєво змінилася. Римську спадщину поділили три великі імперії середньовіччя: Візантія, Франкська держава й Арабський халіфат. У Візантії продовжували існувати античні міста, зберігалися традиції імператорської влади та християнської церкви. На схід і північ від неї знаходилися володіння варварів. Степи були тим коридором, яким до Європи хвиля за хвилею вдиралися кочовики. Вздовж степової смуги площі близько 700 000 кв. км. розселилися слов'яни.

На цих землях слов'яни утворювали союзи племен — військово-політичні об'єднання, найрозвинутіші з яких нагадували західноєвропейські "варварські королівства" раннього середньовіччя. Візантіяці називали ці союзи "славніями". Першими з них були союзи антів та склавинів. У "Повісті минулих літ" літописець Нестор навів назви й місця розселення східнослов'янських союзів племен. На території України існували такі славинії: бужан і волинян, полян і уличів, тиверців і древлян, білих хорватів і сіверян. Поступово союзи племен перетворювались у племінні князівства — територіальні політичні союзи державного типу. Ці князівства, або "землі", мали численні поселення — гради (по кілька сотень у кожному князівстві), своїх князів і стольні міста, які були адміністративними, культовими й ремісничими центрами.

Досить швидко серед інших слов'янських gradів став виділятися Київ. Цьому сприяло його географічне положення. У "Повісті минулих літ" літописець Нестор про заснування Києва розповідає так: "...і було три брати. Одному ім'я *Кий*, а другому — *Щек*, а третьому — *Хорив*, і сестра їхня — *Либідь*. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоровиця. І в ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ".

За літописом Кий був полянським князем, що започаткував династію Києвичів і правив наприкінці V - на початку VI ст. Найвідомішими представниками династії Києвичів були князі Аскольд та Дір.

Київський князь міцно тримав ключі від Верхньої Наддніпрянщини, оскільки мав можливість контролювати річки - притоки Дніпра. Водні шляхи були основними торговельними артеріями середньовіччя. Згодом через Київ проходив славнозвісний шлях "з варяг у греки", що поєднував Балтійське та Чорне моря. Київ поступово перетворився у культурний, економічний й політичний центр слов'ян. Навколо нього у Середньому Подніпров'ї впродовж другої половини VII-VIII ст. сформувався державний центр східних слов'ян - Полянський союз, до якого увійшли землі полян, древлян і сіверян.

З арабських джерел відомо, що на цих землях існувало східнослов'янське князівство, назване **Куявією**. Також Київське князівство було відоме як *Руська земля*.

Інший осередок східнослов'янської державності, який називають арабські автори, - **Славію** - пов'язують з ільменськими слов'янами на півночі. Їх стольним градом була Ладога.

У середині IX ст. Київське князівство досягає значного розвитку. Зокрема, завдяки князюванню Аскольда, який практично все своє життя провів у походах. Завдяки вдалим чотирьом походам на Візантію (860 р., 863 р., 866 р., 874 р.) були укладені вигідні договори для Русі.

Як пише Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» у 862 р. два князі Аскольд і Дір, залишили дружину свого князя Рюрика в Новгороді, а самі з військом поплили Дніпром вниз. У 879 р. князь Рюрик помер, його син Ігор не мав права керувати містом Новгородом, оскільки він був ще

неповнолітнім. Його регентом і опікуном став **Олег**, який заявив, що до повноліття Ігоря буде від його імені керувати дружиною і містом Новгородом.

У 882 р. Олег прибув до Києва, де під виглядом купців разом зі своєю дружиною, варягами, фінами, незадоволеними слов'янами та іншими найманцями, підступно вбивають Аскольда та Діра. В наслідок перевороту у Києві встановлюється нова династія - Рюриковичів. Формально влада перейшла до Ігоря Рюриковича, однак у зв'язку із його неповноліттям фактичну владу в Русі перебрав до своїх рук Олег.

За час свого князювання Олег (882-912 рр.) в Києві приєднав до Русі - сіверян, древлян, уличів, тиверців, північні племена кривичів, радимичів, новгородських слов'ян. Таким чином Київ став столицею об'єднаної держави - "матір'ю міст руських". (В історії Олега прозвали «Віщим», а його слова, які він промовив, залишились вічно: «Хай буде Київ матір'ю градом руським».)

Протягом VIII-IX ст. східнослов'янський світ упевнено і неухильно розвивався на шляху до цивілізації. Одним із головних здобутків цього часу стала поява Київського князівства - осереддя, довкола якого наприкінці IX ст. сформувалася давньоруська держава.

В 980 р. Київським князем став Володимир Великий (980-1015 рр.), який започаткував нову добу в історії Київської Русі. За Володимира завершилось об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави. Виникли нові міста, які своїм розвитком підривали родоплемінний поділ і сприяли формуванню єдиної державної території Київської Русі. Політичне об'єднання держави та якісні зміни в суспільстві тих часів вимагали відповідних зрушень і в релігійній сфері. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном - так зване «шестибожжя»- і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак досить швидко збагнув, що язичництво зжило себе і не відповідає рівневі розвитку Київської Русі, перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. Тому в сер. 980-х років, після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями, великий князь і його соратники схилися до думки про необхідність прийняття християнства, яке вже мало в державі певні традиції.

Християнство поширювалось з давніх-давен у Криму. Протягом IX ст. воно набуло поширення і в Києві, де було багато християн і серед княжої дружини. Крім того, у 864 р. християнською стала і Болгарія, з якою Київська держава підтримувала тісні стосунки.

Хрещення Русі, яке за літописом датується **988 р.**, й організація церкви були фактом великої культурної ваги. Хоча сам процес християнізації в Київській державі відбувався повільно, зі значним опором народу (особливо на північних землях), який продовжував поклонятися прадавнім божествам. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни

була повернута, принаймні формально, у нову віру. Тобто, незважаючи на повільність, процес християнізації був неухильним.

Християнізація України-Русі зміцнила державну єдність, освітила владу великого князя і його «божественний» авторитет, сприяла розвитку культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек. Цим актом Київська держава остаточно визначала своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами, насамперед з Візантією, Болгарією, а також Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Римом, скандинавськими державами.

Лекція № 3

Тема: УКРАЇНСЬКИ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV- пер. пол. XVII ст.)

Мета: ознайомити студентів зі становищем українських земель, схарактеризувати причини та наслідки Кревської, люблінської та Берестейської Уній для українського народу розвивати навички аналізу, кмітливості при узагальненні й виокремленні певної характерності історичного процесу і явища, сприяти формуванню національної свідомості студентів.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Українські землі під владою феодальних держав. Литовська експансія.
- 2 Польська експансія.
- 3 Кревська, Люблінська та Берестейська Унії.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Настінна карта «Україна в XV-XVII ст.», мультимедійний проектор, презентації, картки індивідуального опитування.

Література:

- 1 Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996
- 2 Грушевський М. Історія України - Русі. ВП тт., 12 кн. - К., 1991 -1998
- 3 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1-2. - К., 1991
- 4 Історія України в особах 9 -18 ст. - К., 1993
- 5 Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. - К., 1991
- 6 Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. - К.,1996
- 7 Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1-2. - К., 1995
- 8 Рибалка І. Історія України. Ч. 1-Х., 1995; Ч. 2. - Х., 1997
- 9 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 10 Історія України / Під ред. Алексєєва Ю. - К., 2001.

У XIV - XVII ст. українські землі знаходились в дуже складному становищі. Воно визначалось тим, що сусідні держави намагались заволодіти територією України, включити її в сферу своїх інтересів

У XIII ст. внаслідок розкладу племінного та зародження феодального суспільства утворилася Литовська держава, яка успішно чинила опір агресії з боку Лівонського та Тевтонського орденів. Водночас зміцніла Литовська держава за великого князя Гедиміна (1316-1341) розпочала наступ на південно-західні руські землі.

У 1351 - 1352 роках між Польщею та Литвою тривала війна за Галицько-Волинську землю. За перемир'ям 1352 року Галичина залишилася під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля - під владою Литовської держави. В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Придніпров'я. У 1355-1356 роках Литовський князь Ольгерд завоював Чернігово-Сіверщину. Влітку 1362 року військо Ольгерда на р. Сині Води розгромило загони кількох татарських ханів. Внаслідок синьоводської битви до Литовської держави остаточно відійшли Київщина та Поділля.

Захоплені Литовською державою південно-західні руські землі протягом другої половини XIV ст., перебували у становищі удільних князівств (із залишками місцевої автономії), очолюваних князями - членами литовського великокнязівського роду. Місцеві великі феодалі-князі, що здавна мали в цих землях володіння, зберігали їх і надалі, але повинні були коритися владі удільного князя, сплачувати щорічну данину й надавати йому військову допомогу. Удільні князі складали великокнязівську раду.

Подібно до великого князя, удільні князі роздавали землі своїм васалам, скликали місцевих великих феодалів-князів, бояр, вище духовенство на ради для розв'язання політичних питань. Вся ця ієрархія світських і церковних феодалів-землевласників тримала в покорі маси селянства і городян.

Розгром татаро-монгольського війська на Куликовому полі і даліше піднесення Москви занепокоїли литовського великого князя та правлячі верстви Литовської держави. Намагаючись зміцнити свою владу над удільними князями та запобігти посиленню Московського князівства, до якого тяжіла частина феодалів українських земель, великий князь Ягайло 14 серпня 1385 року уклав у м. Крево угоду про унію Литви з Польщею. **Кревська унія зміцнила Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку німецьких хрестоносців, але разом з тим відкривала шлях до загарбання польськими феодалами українських земель та експансії католицької церкви на Схід.**

Спираючись на служилі верстви литовського боярства та на підтримку польських феодалів, литовський князь Вітовт здійснив ряд заходів щодо політичного об'єднання Литовської держави і зміцнення її центрального управління. За його князювання залежність українських і білоруських земель від Литви значно зросла. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське). В цих землях почали правити великокнязівські намісники. Литовські пани-

князі одержували тут великі земельні володіння. Отже, на місцях, литовське за походженням, велике боярство служило опорою великокнязівської влади, його представники зайняли місця удільних князів у великокнязівській раді та державні посади. Земельними володіннями на Україні обдаровувалася й католицька церква.

Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені згодом на воєводства, очолювані намісниками - воєводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя. Землі-воєводства поділялися на повіти, в котрих головували старости. Посади воєвод і старост обіймали, як правило, місцеві феодалі, щедро винагороджуванні великими князями за їхню службу вотчинами та значними привілеями.

З великих магнатів складалася великокнязівська рада ("пани - Рада"), без згоди якої великий князь не мав права видавати закони і розпорядження. Вищі державні уряди стали в руках магнатів спадковими. Пани-магнати користувалися правом мати власні, так звані подвірні, військові загоны й підлягали безпосередній юрисдикції великого князя.

Люблінська унія 1569 року об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське, утворивши єдину державу - Річ Посполиту із спільними органами влади і управління, єдиною грошовою системою. Одним з найважливіших наслідків Люблінської унії для українського народу було те, що українські землі - і ті, що належали перед тим до Литви, і ті, що належали вже до Польщі, опинилися тепер в одній державі.

Разом з тим Люблінська унія означала різке посилення влади польських феодалів над українським населенням. Від цього часу українські землі перейшли до короля на правах коронних, польська шляхта отримала право володіти маєтками на всій території Речі Посполитої. Тому наслідком Люблінської унії стало остаточне закріпачення українського селянства, політичне і національно-релігійне гноблення населення.

В умовах всевладдя литовських, польських і місцевих магнатів, православне населення українських земель перетворилося на об'єкт нещадного поневолення й покатоличення. Більшість місцевих феодалів дотримувались щодо Польсько-Литовської держави угодовської політики.

У XV ст. Україні почала загрожувати нова небезпека - з боку Турецької (Османської) держави та Кримського ханства. Протягом XIV - XV ст. турецька військово-феодальна держава за султанів Баязіда, Мурада і Махмеда захопила Візантію, увесь Балканський півострів. У 40-х роках XV ст. за хана Хаджі-гірея Кримське ханство остаточно відокремилось від Золотої Орди. Основу його зовнішньої політики становило грабування країн-сусідів.

Під час правління хана Менглі-гірея кримчани захопили Причорномор'я з містами Дашів (Очаків), Хаджібей, які раніше належали Литовській державі. В 1475 році Туреччина, підкоривши міста Кафу, Мангун, Перекоп, Очаків, примусила Кримське ханство визнати васальну залежність від неї і таким чином встановила своє панування на узбережжях Чорного та Азовського морів.

Наприкінці XV ст. розпочалися напади турків на Галичину та Поділля. Кримські татари, спираючись на підтримку Туреччини, ще з 80-х років XV ст., постійно нападали на Україну. Наприкінці XV - першій третині XVII ст. татарські орди (загони) на чолі з беями і мурзами майже щороку грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста і села, гнали в полон (ясир) тисячі людей, продаючи їх у рабство на східних ринках. **Найбільшим невільничим ринком стала Кафа.**

Хоч литовські князі почали сплачувати кримським ханам щороку грошову данину (упоминки), кримчаки не припиняли своїх розбійницьких нападів на українські землі. Польсько-литовська держава була не в змозі організувати захист своїх південних рубежів. Лише в першій третині XVI ст. шляхетське військо та загони місцевих князів на чолі з воєводою князем К. І. Острозьким завдали ряд поразок татарським нападникам. Головний тягар оборони українських земель від турків і татар ліг на плечі народних мас - селян, городян і нової сили, що піднімалася, - козацтва.

Наприкінці XV - на початку XVI ст. утворилася єдина Російська держава. Важливим етапом на шляху зміцнення Російської держави було повалення в 1480 р. ординського іга. Ця подія засвідчила утворення Росії як суверенної держави, сприяла піднесенню її міжнародного авторитету й подальшої активізації зовнішньої політики.

Остаточне визволення Росії від залежності Орди справило великий вплив на історичну долю українського народу. Вже Великий князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням у галузі зовнішньої політики боротьбу за возз'єднання всіх земель, що входили до Київської Русі, в єдиній Російській державі, вважаючи всіх їх своєю "отчиною". Таким чином, в політиці московських князів українські землі визначалися як складова і невід'ємна частина Російської держави. З метою реалізації цієї ідеї Іван III здійснив спробу дипломатичним шляхом примусити уряд Литви визнати за ним цей титул, однак зазнав невдачі. Це стало приводом до початку в 1498 році російсько-литовської війни.

Незадоволена своїм становищем, частина української аристократії проявляла симпатії до Москви.

У другій половині XV ст. частина православних українських феодалів почала переходити від великого князя литовського під владу великого князя московського. На початку XVI ст. почалися переселення селян, городян і козаків з українських земель у складі Литви до Російської держави; Москва сприяла цьому. На службі в прикордонних фортецях протягом першої чверті XVI ст. з'являються українські козаки ("черкаси") - переселенці з Київщини та Черкащини.

Таким чином, можемо стверджувати, що в XIV - XVII ст. українські землі знаходились в дуже складному становищі. Воно визначалось тим, що сусідні держави намагались заволодіти територією України, включити її в сферу своїх інтересів. Причому боротьба за впливи набувала як форм відкритого воєнного протистояння (боротьба Литви з Туреччиною, Кримом і Росією), так і дипломатичних угод (унії Литви з Польщею). В цих умовах

українська спільнота змушена була шукати найбільш оптимальних умов для свого існування.

Між XIV і XVI ст. на авансцену вийшли країни, які в наступні століття визначатимуть долю України. Спочатку вражаючих успіхів на Україні добилася Литва, правління якої виявилось найбільш прийнятним для українців. Але більш численна й агресивна польська шляхта поступово витіснила литовців з України. Вдаючись до військового тиску на Литву та дипломатичних угод, вона визначила найбагатші українські землі як головний об'єкт своєї експансії. На задньому плані вимальовувалися інші держави, котрі впливатимуть на Україну. Це-царство Московське, яке швидко зростало, й Кримське ханство, пов'язане із всемогутньою Оттоманською імперією. Зрозуміло, що за таких обставин перспективи досягнення Україною незалежності були малообіцяючими.

Порушення моделі та логіки політичного розвитку, відмова від релігійної толерантності (**Берестейська унія 1596 р.**, що запровадила нову християнську конфесію - греко-католицьку церкву) наприкінці XVI - початку XVII ст. призвели до кризи, а потім і занепаду Речі Посполитої.

Лекція № 4

Тема: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДР. ПОЛ. XVII – XVIII ст.

Мета: розглянути становище України після смерті Б. Хмельницького, внутрішню та зовнішню політику І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, схарактеризувати Конституцію П. Орлика, сприяти формуванню національної самосвідомості, їх історичної пам'яті, розвивати вміння брати участь в обговоренні складних історичних питань.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Становище України після смерті Б. Хмельницького.
- 2 Політика І. Виговського . Гадяцький договір.
- 3 Діяльність Ю. Хмельницького. Руїна.
- 4 Внутрішня і зовнішня політика І. Мазепи.
- 5 Конституція П. Орлика.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

стінна карта « Україна у XVII-XVIII ст.», мультимедійний проектор, презентації, портрети історичних діячів.

Література:

- 1 Грушевський М. Історія України - Русі. ВІІ тт., 12 кн. - К., 1991 -1998
- 2 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1-2. - К., 1991
- 3 Історія України в особах 9 -18 ст. - К., 1993

4 Полонська - Василенко Н. Історія України. Т. 1-2. - К., 1995

5 Рибалка І. Історія України. Ч. 1-Х., 1995; Ч. 2. - Х., 1997

6 Бойко О. Історія України - К., 2000 .

7 Історія України / Під ред.. Алексеєва Ю. - К., 2001

1 Становище України після смерті Б. Хмельницького.

Як Ви знаєте, Корсунська рада ще за життя Б.Хмельницького обрала його наступником сина Юрія, визнавши таким чином спадковість гетьманату.

Після поховання Б.Хмельницького старшинські угруповання відійшли від принципу спадковості гетьманства і розгорнули боротьбу за владу. Найбільш успішно у цьому напрямку діяв генеральний писар І. Виговський. Спочатку (у вересні 1657 р.) старшинська рада обрала І.Виговського гетьманом до повноліття Ю.Хмельницького, а згодом (у жовтні 1657 р.) - повноправним гетьманом.

Таким чином, в Україні династичний принцип гетьманської влади поступився місцем республіканському.

Ліквідація спадкоємного гетьманату негативно позначилася на долі національно-визвольної війни: старшинським угрупованням було відкрито шлях до боротьби за гетьманську булаву, що, врешті-решт, призвело до громадянської війни і занепаду держави. У цьому виявилася політична незрілість української еліти. Серед неї, на жаль, не знайшлося лідера, гідного Б. Хмельницького.

2 Політика І. Виговського . Гадяцький договір.

Іван Виговський що спричинив різке загострення соціально-політичної боротьби Україні. І.Виговський, досвідчений і не позбавлений таланту державний діяч, припустився ряду серйозних політичних прорахунків:

По-перше, обрання його гетьманом відбулося спочатку не на Генеральній козацькій раді, а на старшинській, що викликало невдоволення простого козацтва.

По-друге шляхтич за походженням, гетьман взяв курс на підтримку інтересів старшини і шляхти, нехтуючи інтересами козаків, селян і міщан. Відбувся вибух широкого опозиційного руху, який очолили полтавський полковник М. Пушкар і кошовий отаман запорожців Я. Барабаш.

По-третє, помилковими і згубними для держави були спроби І. Виговського схилити Москву для боротьби з непокірними. До такого ж кроку вдалося і керівництво опозиції. Створювалися умови для втручання Москви у внутрішні справи України. При цьому російський уряд провокував загострення боротьби між сторонами, посилюючи свій вплив в Україні.

Врешті, російський уряд, насторожений самостійною зовнішньою політикою І.Виговського і можливим його відходом від союзу з Росією, почав підтримувати М.Пушкаря.

По-четверте, для боротьби з опозицією І. Виговський скористався допомогою Кримського ханства. У травні-червні 1658 р. гетьманське і татарське військо здійснило похід на Полтавщину, де знаходився центр опозиційного руху. У бою під Полтавою опозиція зазнала поразки, М.Пушкар був убитий. Похід І Виговського на Лівобережну Україну мав характер каральної експедиції, внаслідок якої загинуло майже 50 тис. чоловік.

Вперше в історії України татари залучались не для захисту від зовнішньої небезпеки, а для боротьби із старшинською опозицією і повсталим народом! Союз із кримським ханом викликав обурення серед населення, відштовхнув від гетьмана багатьох із його оточення.

Зближення з Польщею. Гадяцька угода

У протистоянні з Росією І.Виговський взяв курс на зближення з Річчю Посполитою і повернувся до ідеї входження козацької України до складу королівства.

У вересні 1658 р. між сторонами було укладено Гадяцький договір, за яким: Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство на чолі з гетьманом і входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Визнавалася свобода релігійного віросповідання, зберігалися права і привілеї козаків, дозволялося відкриття 2-х академій і без обмежень - шкіл і друкарень; з іншого боку, передбачалося відновлення соціально-економічних відносин, що існували до цього, зменшувалася кількість козаків, Руське князівство позбавлялося права на самостійні міжнародні відносини.

Україна за гетьмана І.Виговського (1657-1659)

Російський уряд оголосив І.Виговського зрадником і навесні 1659 р. розгорнув наступ на Україну 150-тисячної армії. У червні 1659 р. під Конотопом армія гетьмана разом з татарами та поляками завдала нищівної поразки російській армії. Але скористатися результатами перемоги І.Виговський не зміг. Його орієнтація на Річ Посполиту, поступливість у відносинах з нею, терор проти опозиції викликали різке незадоволення в суспільстві. Посилився анти-гетьманський рух, провідну роль в організації якого відіграли полковники І. Богун, П. Дорошенко, І. Ковалевський, І. Іскра, кошовий отаман І. Сірко. Рятуючи життя, І.Виговський зрікся булави і вирушив до Польщі.

3 Політика Ю.Хмельницького (1659-1663 рр.)

У вересні 1659 р. Військова козацька рада обрала гетьманом Ю.Хмельницького, сподіваючись, що він продовжить справу свого батька.

У жовтні 1659 р. у Переяславі між гетьманом і російським урядом були підписані договірні статті, які суттєво обмежували автономні права України: обмежувалися прерогативи гетьмана, український уряд позбавлявся права на зовнішню політику, київська метрополія підпорядковувалася московському патріарху.

Розкол України на Правобережну та Лівобережну (Руїна)

Переяславські статті, укладені під тиском Москви і промосковської лівобережної старшини, викликали розчарування і обурення козацтва. Незадоволення політикою російського уряду висловлював і молодий гетьман.

Восени 1660 р. після невдалих військових операцій проти Польщі Ю.Хмельницький пішов на укладення угоди з польським урядом. У жовтні 1660 р. сторони підписали Слободищенський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах (відновлювалися умови Гадяцького договору без статті про утворення Руського князівства).

Більшість козацтва і старшини Лівобережної України, де переважали проросійські орієнтації, виступили проти угоди і відмовилися визнавати владу

Ю.Хмельницького. Спроби гетьмана поширити свій вплив на Лівобережжя виявилися невдалими. Усвідомлюючи свою політичну неспроможність, Ю.Хмельницький склав булаву. Правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663-1665 рр.), який дотримувався пропольської орієнтації, на Лівобережжі перемогу отримав кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький (1663-1668 рр.), який зробив ставку на російський уряд.

Таким чином, Українська держава розкололася на два державних утворення з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою.

Поділ України між Росією та Польщею

Війни між Лівобережжям і Правобережжям за активної участі в них Польщі, Росії, Туреччини і Криму набули затяжного, надзвичайно складного і трагічного характеру, супроводжувалися все більшим втручанням польського і російського урядів у внутрішнє життя України.

Врешті-решт, Росія і Польща вирішили досягти компромісу за рахунок поділу українських земель. 30 січня 1667 р. вони уклали Андрусівське перемир'я на 13,5 років: за яким визнавалося входження Лівобережної України до складу Росії, а Правобережної України - до складу Польщі, Київ на два роки залишався за Росією, Запорізька Січ мала перебувати під владою обох держав.

Прихід до влади П.Дорошенка. Возз'єднання українських земель

Про підготовку російсько-польського договору Україна не знала, в Андрусів не були запрошені ні І.Брюховецький - гетьман Лівобережної України, ні Петро Дорошенко, обраний замість П.Тетері гетьманом Правобережної України (1665-1676 рр.).

Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив П.Дорошенко. Розуміючи, що Річ Посполита не надасть допомоги у реалізації його плану, він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. Багато уваги гетьман приділив переговорам з Росією про протекцію царя за умови об'єднання етнічних земель України, але переговори зазнали невдачі.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. П.Дорошенко, заручившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І.Брюховецького і об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом об'єднаної України.

Відкрилася перспектива відродження возз'єднаної Української держави. Проте вкрай несприятливою була геополітична ситуація. Свою негативну роль відіграла і відсутність єдності в діях українських сил.

Лекція № 5

ТЕМА: Українське національне відродження ХІХ ст.

Мета: розглянути становище України на початку ХІХ ст., виявити причини та зміст українського національного відродження, сприяти формуванню національної самосвідомості, їх історичної пам'яті, розвивати вміння брати

участь в обговоренні складних історичних питань.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Причини піднесення національних процесів в Україні
- 2 Характеристика національно-визвольного руху в Україні XIX ст..
- 3 Кирило-Мефодіївське товариство
- 4 Громадівський рух.
- 5 Особливості українського національного відродження 19ст. в Західній Україні:

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

стінна карта «Україна», мультимедійний проектор, презентації, портрети історичних діячів.

Література:

- 1 Грушевський М. Історія України - Русі. ВІІ тт., 12 кн. - К., 1991 -1998
- 2 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1-2. - К., 1991
- 3 Історія України в особах 9 -18 ст. - К., 1993
- 4 Полонська - Василенко Н. Історія України. Т. 1-2. - К., 1995
- 5 Рибалка І. Історія України. Ч. 1-Х., 1995; Ч. 2. - Х., 1997
- 6 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 7 Історія України / Під ред.. Алексєєва Ю. - К., 2001

1 Причини піднесення національних процесів в Україні

Колонізаторська політика російського царизму в Україні призвела до зростання протидій цій політиці з боку національно свідомої частини українського суспільства, активізації українського національного руху в усіх його формах, як політичних, так і культурних. У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження кінця XVIII-XX ст. Об'єктивна мета цих процесів полягала в консолідації української нації та відтворенні української державності.

Історія українського національного відродження поділяється на три етапи:

- 1) збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII — 40-ві роки XIX ст.);
- 2) українофільський, культурницький етап (40-ві роки XIX ст. — кінець XIX ст.);
- 3) політичний етап (кінець XIX — 1917 р.).

Українське національне відродження базувалося на попередніх досягненнях українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній і духовній культурі. Соціальною базою для потенційного відродження було українське село, що зберігало головну його цінність — мову. Виходячи з цього стартові умови для відродження були

кращими в Подніпров'ї, оскільки тут ще зберігалися традиції недавнього державного-автономного устрою, політичних, прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося покріпачення, а найголовніше — тут хоча б частково збереглася власна провідна верства — колишня козацька старшина, щоправда, переведена у дворянство.

Істотний вплив на початок українського національного відродження зробила революція кінця XVIII ст. у Франції, що проголосила «права народів». Це стимулювало інтерес до основних рис своєї спільності таких, як фольклор, історія, мова і література. Національному відродженню сприяло і поширення романтизму як художньої течії в літературі та мистецтві.

2 Характеристика національно-визвольного руху в Україні XIX ст..

Національно-культурне відродження розвивалося в кількох напрямках, серед яких слід виділити етнографічний, літературно-мовний, театральнотрагедійний, історичний.

Перший етап національного українського відродження саме й розпочався з видання фольклорних збірок. У 1777 р. у Санкт-Петербурзі вийшла друком етнографічна збірка Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов».

У 1798 р. побачила світ «Енеїда» І. Котляревського, з якою найчастіше пов'язують початок українського національного відродження. Колишня козацька еліта стала основним джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження. Вона намагалася відстояти свої права і привілеї, підтвердити своє знатне походження, але разом з тим захищала ідею автономії України. Необхідність документально підтвердити права козацької старшини викликала інтерес до своєї історії і стала імпульсом національного відродження. Поширення історичних знань про минуле України було найзначнішим фактором утвердження масової національної свідомості. Воно об'єднувало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, виховувало патріотизм, підтримувало традиції боротьби за національне визволення і державність.

Національне відродження базувалося на активному збиранні та публікації історичних джерел та пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України.

Велику роль у національному відродженні відіграв твір «Історія Русів» (автор невідомий, уперше надрукований 1846 р.). У ній викладений історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 р. Автор працював у традиціях козацьких літописів, цими літописами він і користувався, доповнюючи виклад власними спогадами, а іноді (XVII ст.) — документами. Русами в ньому називаються українці. Основна ідея твору — природне, моральне й історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за звільнення — головний зміст книги. Центральна фігура «Історії Русів» — Богдан Хмельницький, якому автор дає високу оцінку. Фактично «Історія

Русів» є політичним трактатом, втіленим в історичну форму.

Поява праць з історії України, у свою чергу, стимулювала інтерес української еліти до життя народу, його звичаїв, традицій і обрядів. Зміни в соціально-економічному розвитку України, поглиблення кризи феодально-кріпосницького ладу привели й до зрушень у суспільно-політичному житті. У 40-х роках ХІХ ст. в опозиційну до існуючого ладу боротьбу включаються не лише передові представники дворянства, але й різночинці (інтелігенція, службовці).

3 Кирило-Мефодіївське товариство

Поступово розвивається національна ідея — ідея, пов'язана з національно-державними перспективами розвитку України, із зростанням національної самосвідомості, усвідомленням українського народу себе як етнічної спільності. Виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, а й національне визволення українського народу.

Першою такою політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов'янських просвітителів — Кирила і Мефодія), засноване в січні 1846 р. у Києві. Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними — до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були М. І. Костомаров — професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; П. О. Куліш — талановитий письменник, автор першого українського історичного роману «Чорна рада»; М. І. Гулак — вчений-правознавець, співробітник канцелярії генерал-губернатора; В.М. Білозерський — викладач Полтавського кадетського корпусу. У квітні 1846 р. до товариства вступив Т. Г. Шевченко.

За своїми поглядами члени товариства поділялися на дві групи: помірковані (на чолі з Костомаровим і Кулішем) і радикальні (Шевченко, Гулак). Члени товариства розробили декілька програмних документів, зокрема **«Книгу буття українського народу» та Статут**. У цих документах було висунуто прогресивні ідеї: республіка — як основна форма політичного устрою; повалення самодержавства; рівність громадян перед законом; скасування станів як чинників не рівності в суспільстві; ліквідація кріпосництва; національне визволення слов'янських народів; поширення освіти.

Значну увагу приділяли національному питанню, яке розглядалося у контексті ч панславізму. Ця теорія на той час набула певного поширення. Її основною тезою було прагнення об'єднати всі слов'янські народи у федерацію на зразок. Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов'янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов'янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. У кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту,

обраному теж на чотири роки.

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є Бог, а її рушійною силою — християнська релігія. Суспільство, на їхню думку, повинно будуватися за принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей). У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин («одвічний демократизм і єдність українського народу»). Україні відводили месіанську роль: вона повинна була ста ти центром слов'янського союзу. Тактика досягнення цілей у різних течіях товариства суттєво відрізнялася: помірковані вважали можливим реалізувати їх еволюційним шляхом, за допомогою реформ, пропаганди, просвітництва. Радикальна частина на чолі з Т. Г. Шевченком виступала за революційний шлях — повстання народу. Члени товариства, окрім розробки теоретичних документів, займалися практичною діяльністю. Вона була пов'язана з пропагандою своїх поглядів і поширенням програмних документів братства, революційних творів Шевченка, просвітницькою діяльністю, залученням нових учасників, встановленням зв'язків з діячами інших опозиційних рухів. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.), тому розгорнути широкої діяльності не змогло. Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборонаю займатися освітянською діяльністю. Найтяжче покарали Т. Г. Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати. Значення діяльності товариства в тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі, антицаристські гасла, стало першою українською політичною організацією.

4 Громадівський рух.

В Україні в цей період виникає низка місцевих громад, що являють собою напівлегальні осередки національного руху.

Однією з перших в Україні постала в 1858 р. Полтавська громада. Активними її членами були О.Кониський, Д.Пильчиков, О.Стронін, П.Кузьменко, В.Кулик, В. Лобода.

Харківська громада виникає наприкінці 1850 - початку 1860-х рр. До її складу входили етнограф П.Єфименко, літератор М.Лободовський, поет і драматург В.Мова, філолог О.Потебня, правник А.Шиманов. Виникнення Чернігівської громади пов'язують з переїздом до Чернігова у 1858 р. С.Носа, а наступного року Л.Глібова. Громада видавала "Чернігівський листок" - другий після "Основи" орган активного українства.

Київська громада в 1862 р. налічувала близько 300 членів. її активними діячами були В. Антонович, П.Чубинський, О.Стоянов, Т.Рильський, брати Віктор, Володимир, Євген і Микола Синегуби, О.Лашкевич, Б.Познанський, А.Стефанович, Ф.Горячковський, П.Житецький, П.Супруненко та ін.

Провідна роль у становленні Київської громади належала групі колишніх хлопоманів на *чолі* з В.Антоновичем, які згуртували діяльність розпорошених українофільських студентських гуртків, заклали нові ідеологічні та організаційні підвалини громадівського руху.

Сформульовані В.Антоновичем в "Моїй сповіді" програмові пункти українського народництва суттєво відрізнялися від програми російських народників. Якщо останні ставили за мету народну селянську революцію, то українські громадівці обмежувалися більш практичними заходами - освіта та підвищення матеріального становища селян. Утопічному проекту російських народників (народна селянська революція як кінцева мета) українські громадівці в ці протиставляли культурницьку програму. Основними напрямками діяльності київських громадівців, як і інших українських громад, була робота в недільних школах. Тісно з освітянською справою була пов'язана видавнича діяльність. Для виховання, освіти, розвитку самосвідомості народу необхідні були підручники, посібники, хрестоматії, словники, популярна, художня література. Особливу увагу громадівці приділяли навчальній літературі, були видані "Букварь Южнорусский" Т.Шевченка, "Грамматика" П.Куліша (1857 і 1861 рр.), "Домашня наука. Початки" (буквар) К.Шейковського (1860), "Вижчі початки" - підручник Деркача (1860), "Українська абетка" М.Гатцука (1861), "Грамматика задля українського люду" Л.Ященка (1862), "Арифметика (Щотниця) Д.Мороза (1862).

Київські громадівці дали видатні зразки "осілих" форм "ходіння в народ". Т.Рильський 40 років прожив в с. Романівка на Житомирщині. Він створив зразкову народну школу, де сам учителював майже 20 років, вів власне господарство, як добрий агроном та економіст використовував технічні новинки, надавав допомогу односільчанам у розв'язанні їх матеріальних і побутових проблем.

Активна просвітянська діяльність громадівців спонукала уряд до контрзаходів. 10 червня 1862 р. Олександр II видав указ про закриття недільних шкіл і народних читалень. Наступним кроком стало видання міністром внутрішніх справ П.С.Валуєвим циркуляра, який передбачав репресії проти української мови. У Валуєвському циркулярі від 18 липня **1863**р. підводилася ідеологічна база цих репресій, зміст якої зводився до заперечення існування самої української мови: "ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути". Згідно з розпорядженням міністра заборонялося друкування українською мовою популярних книжок, релігійної літератури, підручників, посібників для народу, за винятком художньої літератури - творів "красного письменства".

Валуєвський циркуляр та польське повстання 1863 р. тимчасово припинили діяльність Київської громади, а вже в 1869 р. починається її відродження. Київська громада зразка 1870-х рр., на відміну від студентської

відкритої організації 1860-х рр., перетворилася на таємну організацію, вступ до якої був досить жорстко регламентований. До неї приймали тих, хто вже здобув вищу освіту, мав рекомендації та підтримку всіх членів громади.

Членами громади були М.Драгоманов, К.Михальчук, П.Чубинський, О.Кістяківський, Т.Рильський. Визнаним лідером громадівського руху вважався В.Антонович. Громадівська молодь гуртувалася навколо М.Драгоманова та Ф. Вовка.

Поступово студенти почали організовувати гуртки в інших містах України. Київська стара громада, за висловом жандармських документів, являла собою "штаб української партії", "кістяк українофільського руху". Важливим заходом її було створення першої в Україні наукової установи. В лютому 1873 р. в Києві був створений Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Членами-засновниками його стали відомі вчені: історики В.Антонович, М. Драгоманов, етнограф П.Чубинський, етнолог та антрополог Ф.Вовк, економіст М.Зібер, статистик О.Русов, літературознавці П.Житецький, К.Михайличук, правник О.Кістяківський. Головою наукового відділу було обрано відомого мецената, багатого чернігівського дідача Г.Галагана, діловодом - П.Чубинського.

Найбільш грандіозним науковим проектом громадівців було видання "Трудов етнографическо-статической экспедиции" П.Чубинського в 7 томах (1872-1878). За перший том автор отримав срібну медаль на виставці в Парижі (1873).

З організаційної точки зору важливим надбанням Старої громади був свій друкований орган "Київський телеграф".

Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літературні вечори. Активними учасниками театральних вистав, музикальних вечорів були М.Старицький, О.Русов, О.Левицький, П.Чубинський.

Напади на українофільство почалися наприкінці 1874 р. їх ініціаторами виступили голова Київської археографічної комісії М.Юзефович та редактор офіційної газети "Киевлянин" В.Шульгін. Газета "Киевлянин" виступала з персональними нападками на головного ідеолога Південно-Західного відділу П.Чубинського, а доповідна записка М.Юзефовича, направлена до урядових інстанцій, мала довести неблагонадійність "українофільства".

За наказом царя 1875 р. для вивчення справи було утворено таємну комісію, яку очолив міністр освіти та обер-прокурор Синоду граф Д.А.Толстой. За результатами її діяльності 18 травня **1876р.** Олександр II підписав розпорядження про заборону українського письменства, яке здобуло назву "Емський указ" або "Закон Юзефовича" (від імені його

ініціатора і натхненника). Проголошені Емським указом заходи були суворішими, ніж Валуєвський циркуляр (1863).

По-перше, заборонявся довіз книг українською мовою з-за кордону (це була урядова "відповідь" громадівцям, які започаткували в Галичині друкарню та літературне товариство Шевченка).

По-друге, заборонялось видання українською мовою оригінальних творів і перекладів, виняток був зроблений для історичних джерел та документів, а також творів художньої літератури, написаних за правилами російського правопису.

По-третє, заборонялися українською мовою театральні вистави, концерти, декламації, навіть тексти для нот.

По-четверте, припинялося видання газети "Киевский телеграф".

Був ліквідований Південно-Західний відділ як науково-організаційний осередок українофільства, закритий друкований орган "Киевский телеграф". Репресій зазнали активні старогромадівці. Емігрували за кордон М Драгоманов, М.Зібер, Ф.Вовк, С. Пололинський. П.Чубинський, П.Житецький, Ю.Цвітковський. Ф. Мітенко. Почався масовий відтік української демократичної молоді до російського народництва, його радикальних груп і течій.

У центрі закордонної політичної акції українства перебував Женевський гурток на чолі з М.Драгомановим. До нього входили представники наддніпрянського і галицького українського руху: С.Подолінський. Ф.Вовк, Л.Драгоманова, В.Навроцький, А.Ляховський, М.Павлик, Я.Шульгін. У Женеві М.Драгомановим була відкрита друкарня, де йому вдалося реалізувати громадівський проект щодо видання безцензурного друкованого органу українофільства. Протягом 1878-1882 рр. було видано 5 томів збірки "Громада", а також брошури українською, російською, німецькою, французькою та ін. європейськими мовами, завданням яких було ознайомити Європу з Україною.

Програма діяльності гуртка мала два стратегічних завдання презентація української справи в європейському середовищі, а також пропаганда ліберальних, соціально-демократичних ідей і політична робота в українських землях.

Драгоманов виступає розробником української ідеології та програми "м'яких" форм українського націоналізму, українського патріотизму. Він один з перших українських мислителів, публіцистів сформулював ідею цілісності українських земель, східних і західних. Політична програма українства передбачала, по-перше, союз українців з усіма прогресивними силами Європи за умови збереження організаційної незалежності українського руху. По-друге, Драгоманов рішуче виступав проти

революційного екстремізму російських соціалістів, хоча і не відкидав самої ідеї революції та насильного перевороту. По-третє, засуджував аполітичне культурництво "старих" українофілів, з одного боку, а з іншого - ту українську молодь, яка йшла в російський революційний рух. По-четверте, відносно "політичної течії" українофільського руху Драгоманов вважав, що має існувати розділення ролей між Наддніпрянською та Західною Україною, слід вести боротьбу за демократичні свободи в підросійській Україні та використовувати австрійську конституційну систему в Галичині. До моменту повалення царського самодержавства в Росії Драгоманов був упевнений, що центр українського руху має знаходитися в Галичині.

5 Особливості українського національного відродження XIX ст. в Західній Україні:

Після реформ Марії-Терезії і Йосифа II склалися певні умови для пожвавлення українського національного життя, але їхні наступники на австрійському престолі скасувавши цілий ряд прогресивних реформ. Зокрема у 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римсько-католицької церкви; у 1809 р. було закрито Український інститут при Львівському університеті; у 1812 р. австрійська влада скасувала обов'язковість освіти.

Але цього ж часу починає пробуджуватися національне життя в західноукраїнських землях. Ідея національної свідомості стає панівною.

Починає набирати значення національна мова, історія, література і фольклор. Шлях до національної свідомості пролягав через книги. Рух за національне відродження на західноукраїнських землях очолило греко-католицьке духовенство. Центром церковного життя була метрополія у Львові. У період між 1837 і 1850 рр. вийшло 43 книги, написані українською мовою. Цікаво, що 40 із них належали перу священників.

Активним діячем українського національно-визвольного руху в Галичині був греко-католицький священник І. Могильницький, який в 1816 р. за підтримки єпископа М. Левицького організував «Клерикальне товариство» з метою поширення в селянському середовищі релігійних текстів українською мовою. Таким чином, вони ставили і другу мету: вберегти селян від переходу до римсько-католицької церкви й ополячення. І. Могильницький написав першу в Галичині «Граматику» української мови і наукову працю «Відомості про руську мову», у якій довів помилковість тверджень, що поширювалися про українську мову як діалект російської або польської мов.

До 30-х років XIX ст. належать початки національного відродження і на західноукраїнських землях. У цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця» (з 1833 р.). Його засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і

Яків Головацький — у той час студенти Львівського університету — розмовляли українською («руською») мовою, звідси й назва об'єднання. Вони боролися проти політичного, соціального, духовного гноблення, за розвиток національної самосвідомості українського народу. Цьому була підпорядкована науково-дослідницька та публіцистична діяльність «Руської трійці». Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства. Характерною особливістю їх літературної діяльності було те, що вона здійснювалася в дусі романтизму. У 1836 р. вони видали у Будапешті альманах «Русалка Дністровая», який за змістом (возвеличення історії України, поетизація народних героїв — Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т. Г. Шевченко та І. Я. Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь тираж альманаху, а видавців віддав під нагляд поліції. Діяльність «Руської трійці» започаткувала новий етап у розвитку національного руху на західноукраїнських землях, перехід від культурологічних проблем до соціально-політичних. Невеликий наклад видання майже повністю був конфіскований властями, а видавців альманаху було притягнуто до суду і передано під нагляд поліції. Але Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич не відмовилися ні від своїх ідейних принципів, ні від патріотичної діяльності. Це видання залишило помітний слід у суспільно-політичному житті Західної України та сприяло зміцненню зв'язків галицьких українців з Наддніпрянщиною. У цілому діяльність «Руської трійці» свідчила про еволюцію національного руху на західноукраїнських землях від вирішення культурно-мовних до постановки соціально-економічних і політичних питань.

Лекція № 6

Тема: УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917-1920РР.

Мета: з'ясувати причини Лютневої революції в Росії та її наслідки в Україні, розглянути основні події Української революції та їх особливості, розвивати навички аналізу історичних фактів, вміння виявляти головне, сприяти формуванню національної свідомості студентів, пошани до державотворчих традицій в Україні.

Методи: словесні, наочні, робота з документами

План:

- 1 Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії.
- 2 Утворення Української Центральної Ради. 1 і 2 Універсали.
- 3 Генеральний Секретаріат.
- 4 3 та 4 Універсали.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Настінна карта «Україна», мультимедійний проектор, презентації, тексти 1,2,3,4 Універсалів, картки індивідуального опитування.

Література:

- 1 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19-20 століття. - К., 1996
- 2 Історія Нагаєвський І. Історія української держави 20 ст. - К., 1994
- 3 України в особах 19 - 20 ст. - К., 1995
- 4 Сторінки історії України 20 століття. Посібник для вчителя. - К., 1992
- 5 Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993 .
- 6 Чотири Універсали. - К., 1990.
- 7 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 8 Історія України/ Під ред. Алексеєва Ю. - К., 2001

1917 рік відкрив нову сторінку історії України. Перша світова війна викликала загальну кризу як Російської, так і Австрійської імперій. У 1917 р. впала Російська імперія: Лютнева революція ліквідувала самодержавство, Росія стала демократичною республікою. У жовтні-листопаді 1918 р. розпалася Австро-Угорщина.

Українські сили вирішили скористатися ситуацією, що склалася, для відродження української державності. У зв'язку з цим у 1917-1920 рр. в Україні розгорнулася національно-демократична революція, в ході якої було створено незалежну державу.

1 Лютнева революція в Росії та Україна

27 лютого 1917 р. у Росії перемогла революція. Цього дня у Петрограді було утворено два нових реальних органи влади:

- Тимчасовий комітет IV Думи (згодом - Тимчасовий уряд) на чолі з князем Львовим;

Петроградська рада робітничих, солдатських депутатів на чолі з меншовиком.

У ніч з 2 на 3 березня Микола II зрікся престолу і передав владу Тимчасовому уряду, який проголосив політичні свободи і початок виборів до Установчих зборів - вони повинні були вирішити долю Росії, прийняти її конституцію.

Реальна влада в Росії зосереджувалася в руках Тимчасового уряду.

Утворення Центральної Ради

Падіння самодержавства, демократизація суспільства сприяли піднесенню національно-визвольних процесів. Виникла можливість самовизначення України і відродження її державності.

На порядку денному постало питання про необхідність єдиного центру українського руху. З ініціативи Товариства українських поступовців (з кінця березня реорганізоване в "Союз автономістів-федералістів")

4 березня 1917р. представниками українських партій і громадських організацій була утворена Українська Центральна Рада. Провідне становище в Центральній Раді зайняли ТУП, УСДРП, УПС, її головою було обрано М.С.Грушевського.

Своєю метою Центральна Рада оголосила державне самовизначення українського народу. Утворення Центральної Ради поклало початок українській національно-демократичній революції 1917-1920 рр.

В історичній літературі відсутня чітка періодизація української революції. Як правило, в її розвитку виділяють три етапи: доба Української Центральної Ради, доба Гетьманату, доба Директорії УНР.

Доба Української Центральної Ради. Відродження державності (березень 1917 - квітень 1918 рр.)

Консолідація українських сил навколо Центральної Ради

6-8 квітня 1917 р. у Києві працював Український національний конгрес, який надав Центральній Раді повноваження представляти народ України, перетворивши її таким чином на своєрідний український парламент. Конгрес визначив склад та структуру Центральної Ради (Велика рада і Мала рада), одноставно висловився за національно-територіальну автономію України.

Центральна Рада здобула підтримку Всеукраїнського військового та Всеукраїнського селянського з'їздів, багатьох інших з'їздів, зборів та мітингів демократичних сил.

10червня Центральна Рада прийняла Перший Універсал, який проголосив Україну автономією в складі Росії, відродивши тим самим українську державність.

15червня був утворений виконавчий орган Центральної Ради - Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком. До уряду увійшли С.Петлюра (секретар військових справ), Б.Мартос (секретар земельних справ), В.Садовський (секретар юстиції) та інші. За партійною приналежністю уряд був переважно соціал-демократичним.

Стрімкий розвиток українського визвольного руху викликав стурбованість Тимчасового уряду, який прагнув зберегти контроль над Україною. У кінці червня 1917 р. у Києві з метою налагодження взаємин відбулися переговори між Центральною Радою і представниками Тимчасового уряду (Керенський, М.Терещенко, І.Церетелі). У ході переговорів було досягнуто певного компромісу. Центральна Рада погодилася зачекати законодавчого затвердження автономії України загальноросійськими Установчими зборами у листопаді 1917 р. Тимчасовий уряд, зі свого боку, визнавав Центральну Раду представницьким органом українського народу (за умови її поповнення представниками національних меншин), а Генеральний Секретаріат - органом крайової адміністрації. Тимчасовий уряд погодився також сприяти об'єднанню українців в окремі військові частини.

Злипня 1917 р., дотримуючись узятих на себе зобов'язань, Центральна Рада схвалила Другий Універсал, у якому виступила проти "намірів самовільного здійснення автономії України". А вже 11 липня до складу

Центральної Ради ввійшли представники неукраїнських організацій (національним меншинам було надано 18% місць у Малій Раді і 30% місць - у Великій раді).

Але Тимчасовий уряд відступився від прийнятих домовленостей. 4 серпня він затвердив "Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові", згідно з якою правочинність Генерального Секретаріату поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську, частково Чернігівську, а його компетенція значно звужувалася.

Українська Центральна Рада, засудивши дії Тимчасового уряду, все ж таки не наважилася на відкриту конфронтацію і не припинила співробітництва з ним. Однак конструктивного характеру ця співпраця так і не набула через небажання Тимчасового уряду задовольнити вимоги українського руху.

Більшовицький переворот

25-26 жовтня (7-8 листопада) 1917 р. у Петрограді більшовики, здійснивши державний переворот, захопили владу й утворили новий уряд - Раду Народних Комісарів на чолі з Леніним. Більшовицький переворот різко змінив ситуацію в Росії і в Україні.

Центральна Рада засудила переворот, не визнала владу більшовиків і зайняла щодо неї ворожу позицію. У схваленій 27 жовтня резолюції про владу Центральна Рада наголошувала, що влада має належати всій революційній демократії, а не більшовикам, які становлять лише її частину.

Проголошення Української Народної Республіки

За нових обставин, коли юридично перестав існувати всеросійський уряд, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат активізували свою діяльність по державотворенню в Україні. Найбільш важливими кроками на цьому шляху були такі:

-31 жовтня Центральна Рада прийняла рішення щодо поширення її повноважень на територію Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, материкової Таврії, частину Курської і Воронежської губерній - етнічні українські території. Розширилися структура і компетенція Генерального Секретаріату;

-7 листопада Центральна Рада прийняла Третій Універсал, проголосивши утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі Російської республіки, яка повинна була стати "федерацією рівних народів". УНР планувала вступити у федеративні стосунки з тими державами, які утворяться на руїнах імперії. На думку багатьох істориків, це було помилкою Центральної Ради: на момент прийняття Третього Універсалу склалися всі умови для проголошення повної державної незалежності України. Та, керуючись власною ідеологією, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію, змарнувавши цим багато енергії і часу.

Третій Універсал проголосив широку програму соціально-економічних перетворень, зокрема: скасував велику приватну власність на землю, встановив 8-годинний робочий день, проголосив широкі демократичні свободи і ліквідацію смертної кари, на 9 січня 1918 р. призначив Українські Установчі збори, яким Центральна Рада мала передати владу.

Проголошення IV Універсалом незалежності УНР дало Центральній Раді юридичне право представляти інтереси республіки на міжнародній арені. Центральна Рада розгорнула активну дипломатичну діяльність, спрямовану на збереження незалежності України.

27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті між Центральною Радою і країнами німецько-австрійського блоку був підписаний мир (Брестський мир):

- Україна вийшла зі стану війни з країнами німецько-австрійського блоку;

- Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти Центральній Раді відновити контроль над усією територією УНР. Центральна Рада погодилася на введення німецько-австрійських військ в Україну;

- Центральна Рада взяла на себе обов'язок постачати союзникам велику кількість хліба, м'яса, яєць та ін. продуктів і сировини. В Україну передбачалися поставки сільськогосподарської техніки, машин.

Чи була альтернатива Брестського миру?

Найбільш імовірна альтернатива - це продовження війни з Німеччиною і Австро-Угорщиною та розчленування ними України.

Росія, підписавши мир з країнами Четверного союзу, змушена була визнати незалежність УНР. Український більшовицький уряд було розпущено, перше встановлення радянської влади в Україні зазнало поразки. Вигнані з України більшовики знайшли притулок у Росії.

Німецько-австрійська окупація України

Протягом лютого-квітня 1918 р. німецько-австрійські війська (450 тис. осіб) окупували всю Україну. 7 березня до Києва повернулася Центральна Рада. У ряді звернень до громадян України вона пояснила мету приходу німецько-австрійських військ як безкорисливу дружню допомогу і заявила про незмінність своєї політики, проголошеної Третім і Четвертим Універсалами.

Сподівання Центральної Ради на допомогу з боку Німеччини і Австро-Угорщини і їх невтручання у внутрішні справи УНР виявилися наївними й ілюзорними. В Україні було встановлено жорстокий окупаційний режим, військова адміністрація "наводила порядок" за своїм сценарієм. Так, були запроваджені військові польові суди, які здійснювали в інтересах поміщиків судочинства і розстріли мирного населення, а головнокомандуючий німецькими військами видав наказ про повний засів земельних площ: селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і перешкоджати в засіві поміщикам.

Центральна Рада втрачала реальну владу в Україні, втрачала авторитет серед населення, скомпрометувавши себе співробітництвом з окупаційним режимом і безпорадністю в здійсненні соціально-економічних перетворень.

Державний переворот. Падіння Центральної Ради.

В опозицію до Центральної Ради стали підприємці, поміщики, заможні селяни, вимагаючи скасування земельного закону і відновлення приватної власності. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд Союзу землевласників, який проголосив гетьманом усієї України Павла Скоропадського. У цей же день окупаційні власті розігнали Центральну Раду і визнали владу гетьмана. В Україні стався державний переворот.

Мотиви окупаційної влади, яка сприяла перевороту, цілком очевидні: втративши контроль на місцях, Центральна Рада не могла забезпечити союзникам обіцяних поставок сировини і продовольства. До того ж, Німеччину й Австро-Угорщину не задовольняв соціал-демократичний склад Центральної Ради та характер її соціально-економічних перетворень, у першу чергу, аграрних.

Українська Центральна Рада проіснувала 13 місяців - з березня 1917 р. по квітень 1918 р. Головний підсумок її діяльності - це відтворення української державності. Четвертим Універсалом Центральна Рада проголосила державну незалежність УНР і відстоювала її до останніх днів свого існування. 29 квітня, в день державного перевороту, Центральна Рада схвалила Конституцію УНР: Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, всім громадянам УНР гарантувалися рівні громадянські і політичні права.

Але, через відомий Вам перебіг подій, Конституція УНР так і не була запроваджена у життя.

Лекція № 6

Тема: Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Мета: схарактеризувати становище України напередодні війни, розкрити сутність радянсько-німецьких договорів 1939 р., суперечливий процес приєднання до УРСР західноукраїнських земель, початок другої світової війни, формувати вміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал, виховувати студентів в дусі патріотизму, взаєморозуміння між народами.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Політика великих держав напередодні війни. Пакт «Молотова-Ріббентропа».
- 2 Напад Німеччини на СРСР.
- 3 Причини поразок радянських військ.
- 4 Оборонні бої 1941-1942 рр. Оборона Києва, Севастополя, Одеси.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Стінна карта «Україна в роки Другої світової війни», мультимедійний проектор, презентації, плакат «Родина-мать зовет», книга Я. Давідзона

«Уходили в похід партизани»

Література:

- 1 Котляр М, Кульчицький С. Довідник з історії України. - К., 1996
- 2 Кульчицький С.В., Коваль М.В., Курносів Ю.О. Історія України. Част. 1-2. Для 10-го і 11-го кл. середньої школи. - К., 1994 .
- 3 Сторінки історії України 20 століття. Посібник для вчителя. - К.,1992
- 4 Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993 .
- 5 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 6 Історія України/ Під ред. Алексєєва Ю. - К., 2001

Напад Німеччини на СРСР

1940-1941 рр. Гітлер підкорив майже всю Західну Європу і, згідно з "планом Барбаросса", розробленим у грудні 1940 р., почав інтенсивну підготовку до війни проти СРСР. У першій половині 1941 р. була призначена і дата нападу. Достовірна і незаперечна інформація про плани Гітлера через розвідників і дипломатів поступала до Сталіна. Але, замість відповідних заходів по приведенню збройних сил у бойову готовність, радянське керівництво засуджувало "чутки" про напад Німеччини як безпідставні, запевняло в міцності та непорушності радянсько-німецького договору.

Початок війни виявився несподіваним для командування Червоної армії, населення країни, що призвело до трагічних наслідків. 21 червня 1941 р. на повідомлення радянського військового аташе у Франції генерала Сулопарова про те, що війна розпочнеться 22 червня, Сталін написав: "Довідайтесь, хто автор цієї провокації, і покарайте його".

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її союзниками виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія, Словаччина.

План "Барбаросса" передбачав "бліцкриг" - блискавичну війну: протягом 2-2,5 місяців знищити Червону армію і вийти на лінію Архангельськ-Астрахань. Німецька армія наступала у трьох головних напрямках: західному - на Ленінград, центральному - на Москву, південному - на Київ. Згідно з планом передбачалося загарбання України вже в перші тижні війни і створення плацдарму для прориву на Кавказ і Закавказзя.

Наступ нацистських військ (червень 1941 - липень 1942 рр.)

За планом "Ост" німці мали намір виселити з України мільйони людей, заселивши її німецькими колоністами. Частина українських земель передбачалося передати союзникам.

Наступ на Україну здійснювала група німецьких армій «Південь» на чолі з фельдмаршалом Рундштеттом. Для оборони України були створені Південно-Західний фронт на чолі з генералом М.Кирпоносом та Південний фронт на чолі з генералом Я.Черевіченком.

З 23 по 29 червня в районі Луцьк-Рівне-Броди тривала найбільша танкова битва початкового етапу війни. Війська Південно-Західного фронту

змушені були відступити, залишивши Західну Україну. 30 червня нацисти окупували Львів. Вже на кінець третього тижня війни вони просунулись углиб України на 300-350 км.

У північному напрямку фашистські війська просунулись углиб радянської території на 500 км., у центральному напрямку - на 600 км. Червона армія за перші три тижні війни втратила 850 тис. чоловік (у 10 разів більше, ніж Німеччина), 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків.

Початковий період війни склався вкрай невдало для Радянського Союзу.

Причини поразок радянських військ

Історичні реалії свідчать про те, що напередодні нападу Німеччини Радянський Союз володів об'єктивними передумовами для належної відсічі агресору. СРСР мав потужний воєнно-економічний потенціал і планував вести можливу війну на ворожій території і "малою кров'ю". Причини тяжких поразок у 1941 р. криються не в слабкості СРСР, а в негативних явищах, властивих тогочасному режиму. Серед них варто зазначити такі:

- прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації, переоцінка значення радянсько-німецьких договорів, прорахунки у визначенні строків нападу Німеччини на Радянський Союз;

- неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами (під час репресій було знищено 20% командного складу Червоної армії). На початку 1941 р. лише 7% командного складу мали вищу освіту. Гітлер глузливо називав Червону армію "глиняним колосом без голови";

- незавершеність заходів по зміцненню західних кордонів, небоєздатність частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини);

Оборонні бої літа-осені 1941 р.

Головною воєнно-політичною подією літньої кампанії була оборона Києва, яка тривала з 7 липня по 26 вересня 1941 р. і залучила значні сили ворога. Проте німецьким арміям вдалося оточити велике угруповання захисників Києва: до полону потрапило понад 665 тис. солдат і офіцерів, було знищено командування Південно-Західного фронту.

Причиною трагедії стали прорахунки вищого військового командування, зокрема те, що Сталін не давав згоди на відведення військ з-під Києва.

До найкрупніших оборонних боїв на території України належать також оборона Одеси (5 серпня - 16 жовтня 1941 р.) та оборона Севастополя, яка тривала 250 днів! (30 жовтня 1941 р. - 4 липня 1942 р.)

Наприкінці 1941 р. німецькі війська групи армій "Південь" окупували майже всю Україну. Однак, ціною величезних жертв, героїчного опору народу план "блискавичної війни" був зірваний.

Сталінська адміністративно-командна система, яка поставила країну перед загибеллю, мусила тепер рятувати її.

22 червня створено Ставку головного командування під керівництвом маршала С.Тимошенка (згодом перейменовано на Ставку верховного головнокомандування на чолі зі Сталіним);

29 червня прийнято Директиву партійним і радянським організаціям прифронтових областей, яка містила план оборони і евакуації;

30 червня створено Державний комітет оборони на чолі зі Сталіним, що об'єднав у своїх руках усю державну, господарську і воєнну владу в країні;

Розпочато формування дивізій народного ополчення, винищувальних батальйонів, мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд;

Почалася перебудова економіки на воєнний лад. Гасло "Все для фронту, все для перемоги!", що з'явилося в перші дні війни, визначало віднині весь сенс життя і діяльності радянського суспільства.

В умовах воєнно-політичної кризи сталінський режим здійснював керівництво країною своїми репресивними, тоталітарними методами. Про це свідчать надзвичайно жорстокі накази Сталіна №270 від 16 серпня 1941 р. і №227 від 28 липня 1942 р. "Ні кроку назад", які нерідко прирікали на загибель цілі з'єднання.

Евакуація

На початку війни виникла необхідність евакуювати матеріальні і людські ресурси на схід СРСР.

Відсутність завчасно складених планів евакуації (адже воювати збиралися на "чужій території") внесла, особливо в перші тижні війни, дезорганізацію в евакуаційні процеси.

З України було евакуйовано на схід: понад 550 підприємств, майно радгоспів, колгоспів (зокрема понад 5 млн. голів худоби), Академію наук України, культурно-освітні заклади, понад 3,5 млн. робітників, селян і службовців.

Усе, що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

Перебазування на схід величезних матеріальних цінностей, переведення народного господарства на військовий лад - у надзвичайно складних умовах і в найкоротший строк - стало всенародним трудовим подвигом. На сході країни, по суті, заново була створена першокласна воєнна економіка.

Остаточна окупація України

Після розгрому Південно-Західного фронту ворог кинув основні сили на Москву, де з 30 вересня по 5 грудня йшли важкі оборонні бої.

5-6 грудня радянські війська перейшли в контрнаступ, розгромивши німців і відкинувши їх на захід на 100-250 км. Перемога під Москвою остаточно поховала гітлерівський план "бліцкригу", розвіяла міф про непереможність вермахту.

Успіх під Москвою всупереч пропозиціям військових радників Сталін вирішив використати для розвитку загального наступу. Він дав вказівку про проведення багатьох часткових і розрізнених наступальних операцій. Погано продумані і слабо забезпечені у матеріально-технічному відношенні, всі вони були невдалими. Трагічні наслідки мала наступальна операція під Харковом військ Південно-Західного фронту на чолі з С.Тимошенком і М.Хрущовим у травні 1942 р.: загинуло три армії, у полон потрапило 240 тис. солдатів і офіцерів. Трагічно завершилася і спроба розгромити гітлерівців у Криму. 4

липня 1942 р. після 250-денної оборони Севастополь захопили німецько-фашистські війська.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну ситуацію, ініціатива знову перейшла до рук ворога. У червні 1942 р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту вглиб на 200-400 км протяжністю 600-650 км.

22 липня 1942 р. після захоплення м.Свердловська Ворошилоградської області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР.

Україна в роки німецької окупації

1. Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини: - Буковина, Одеська та Ізмаїльська області, частина Вінницької та Миколаївської областей були віддані Румунії. Ці землі отримали назву "Трансністрія";

- Галичина разом з польськими територіями увійшла до складу окремого генерал-губернаторства;

- більшість українських земель увійшла до складу Рейхскомісаріату "Україна" на чолі з фанатичним нацистом, катом українського народу Е.Кохом. Це адміністративне утворення включало 63,6% всієї території України;

- прифронтові області (Чернігівська, Сумська, Харківська області, Донбас) підпорядковувалися військовому командуванню.

2. Відповідно до "теорії расової винятковості німецької нації" українці підлягали масовому знищенню. Справжній геноцид здійснювався проти єврейського народу.

Україна вкрилася концтаборами, тюрмами, гето. Практично в кожному українському місті був свій "Бабин Яр": за роки окупації в Бабиному Яру в Києві загинуло понад 220 тис, в Дробицькому Яру в Харкові - понад 60 тис, в Янівському концтаборі у Львові - понад 160 тис осіб. Переважно це були українські громадяни єврейської національності. А всього в Україні в період окупації було вбито 3,9 млн. мирного населення і 1,3 млн. військовополонених.

3. Гітлерівці грабували матеріальні і людські ресурси України. До Німеччини вивозилися продовольство, обладнання, сировина, коштовності, чорнозем, а також робоча сила. З України на примусові роботи до Німеччини було вивезено 2,4 млн. чоловік.

Щоб забезпечити більш "ефективну" експлуатацію українського села, німці зберегли колгоспи.

4. Обмежувалися постачання міст продовольством, медичне обслуговування, освіта. Українці перетворювалися на людей "третього сорту".

Таким чином, окупаційний режим відзначався винятковою жорстокістю. Але він виявився неефективним, бо не забезпечив покори українського народу. Навпаки, нацистський "новий порядок" викликав масовий рух Опору в Україні.

В українському антифашистському русі Опору існувало дві течії: радянський рух Опору (партизани і підпільники) та національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН.

Радянський рух Опору

Прагнув до відновлення статусу України у складі СРСР. Наприкінці 1942 р. в Україні діяло 800 партизанських загонів. їх дії координував Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. Виникли великі партизанські загони і з'єднання на чолі з С.Ковпаком, М.Попудренком, Сабуровим, Федоровим, І.Боровиком, П.Вершигорою, М.Наумовим та іншими.

Формами боротьби партизан були:

- диверсії на комунікаціях ворога, знищення ліній зв'язку, доріг, мостів;
- розгром ворожих штабів;
- диверсії на залізницях. Улітку 1943 р. розгорнулася операція "рейкова війна";
- рейди в тил ворога (найбільш відомий Карпатський рейд С. Ковпака).

В Україні діяло 23 підпільних обкоми КП(б)У; 9 підпільних обкомів комсомолу, які організовували диверсії, здійснювали розвідувальні операції.

Загальна чисельність партизан і підпільників в Україні за роки війни становила за різними джерелами від 500 тис. до 180-220 тис. осіб.

Найбільш масовою верствою населення, яка безвідмовно йшла за радянською владою, була молодь. У нацистському документі "Наслідки німецького управління в зоні групи армій "Південь" з цього приводу, зокрема, говориться: "...радянська молодь глибоко засвоїла положення більшовизму. З молоді склалася більшість активістів боротьби за справу рад. Банди (партизани - авт.) утворювалися переважно з молоді".

Створення Українського штабу партизанського руху, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування радянськими партизанами ефективних методів боротьби проти окупантів перетворили радянський партизанський рух на важливий чинник війни, фактично на справжній "другий фронт".

Національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН

Прагнув до відродження незалежної української держави.

До початку війни ОУН співробітничала з німцями. У німецькій армії був утворений "Легіон українських націоналістів". ОУН розраховувала на сприяння Німеччини у відновленні української державності. Проте, спроба проголошення у Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Гестапо заарештувало всіх членів новоствореного уряду на чолі з Я.Стецьком, керівника ОУН С.Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь ОУН почала створювати партизанські загони, які у жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія (УПА) на чолі з **Романом Шухевичем** (псевдонім - Тарас Чупринка). ОУН-УПА не припиняла також антирадянської і антипольської діяльності.

Розгорнутий терор проти західноукраїнських областей, членів ОУН, свавілля німецької адміністрації, грабунки, примусова праця, вивіз молоді до Німеччини - все це викликало і посилювало анти-німецькі настрої, які переростали у рух Опору, що з кожним днем ставав усе організованішим і діяльнішим.

УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила не тільки західні, а і центральні, східні, південні райони України, де ОУН діяла під лозунгами: "Смерть Гітлеру!", "Смерть Сталіну!", "Радянська влада - без більшовиків!".

Водночас із боротьбою проти німецьких окупантів та радянських партизан УПА довелося вирішувати складну проблему українсько-польських відносин, які мали історичні коріння і час від часу загострювалися до збройної конфронтації.

Основними об'єктами партизанських дій з боку УПА були:

- фашисти та їх союзники;

- формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом - підрозділи Червоної армії.

Намагаючись утвердити себе у західних регіонах України як "третя сила", УПА лише у жовтні-листопаді 1943 р. провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан.

Слід зауважити, що в ОУН не було єдності щодо стосунків з німцями. Започаткований на Волині та Поліссі повстанський рух поширювався на інші регіони України. Чисельність УПА за різними даними становила від 30-40 тис. до 100 тис. бійців.

Таким чином, Україна була охоплена масовим рухом Опору, але через глибокі ідеологічні суперечності між двома його течіями точилася жорстока боротьба.

Так, Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака влітку 1943 р. призвів до кривавих боїв між оунівськими і радянськими партизанами. А весною 1944 р. біля Рівного УПА розбила автоколонну штабу командуючого 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна, сам генерал був тяжко поранений і помер.

З приходом Червоної армії в Західну Україну ОУН, залишаючись на платформі незалежності, оголосила війну сталінському режиму. Радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 50-х рр. і носила надзвичайно жорстокий, кровопролитний характер.

Лекція № 7

Тема: Україна в умовах десталінізації (1953-1964 рр.)

Мета: розкрити суть процесу десталінізації, показати його особливості в Україні, дати оцінку періоду 1953-1964 рр., вчити студентів мати власну думку з приводу конкретних історичних подій, розвивати історичну свідомість студентів.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Початок десталінізації та демократизації суспільного життя в Україні.
XX з'їзд КПРС. Реабілітаційний процес.
- 2 Демократизація культурного-духовного життя в республіці.
- 3 Економічні та соціальні реформи .
- 4 Зародження дисидентського руху в Україні.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Стінна карта «Україна», портрети М. Хрущова, П. Шелеста

Література:

- 1 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19-20 століття. - К., 1996
- 2 Історія Нагаєвський І. Історія української держави 20 ст. - К., 1994
- 3 Сторінки історії України 20 століття. Посібник для вчителя. - К., 1992
- 4 Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993 .
- 5 Чотири Універсали. - К., 1990.
- 6 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 7 Історія України/ Під ред. Алекеєва Ю. - К., 2001

1 Початок десталінізації та демократизації суспільного життя в Україні

Частковий відхід від сталінізму, який проходив протягом 1953—1955 рр., не змінив тоталітарної суті суспільного ладу в СРСР. Критика на адресу Й.Сталіна була вкрай непослідовною і поміркованою, ім'я його, як і раніше, згадувалося поряд з іменами Маркса, Енгельса, Леніна. Разом з тим найбільш далекоглядні керівники партії і держави розуміли, що без певної демократизації суспільного життя абсолютно неможливе оновлення країни, прискорення економічного розвитку, підтримання високого рівня військової могутності.

Переломною подією в суспільно-політичному житті Радянського Союзу став XX з'їзд КПРС, який відбувся у лютому 1956 року. В історію цей з'їзд увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді на закритому його засіданні тодішнього першого секретаря ЦК партії М.Хрущова «Про культ особи Й.Сталіна та його наслідки». З'їзд засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Й.Сталіна», гостро виступивши проти масових репресій 30-40-х років. Уперше на такому високому рівні були наведені численні факти злочинів і прямих зловживань Й.Сталіна і його оточення, абсолютного нехтування законами.

У доповіді наводилася велика кількість прикладів, коли Й.Сталін та його «соратники» підписували списки на знищення цілих груп керівників різних рангів. Делегатів з'їзду вразила інформація про можливу причетність Й.Сталіна до вбивства С.Кірова в 1934 р., винищення командних кадрів в

армії, еліти господарських керівників, про трагічний вплив культу особи на хід війни. М.Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переслідуваннях народів у роки війни, розпалюванні національної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу.

Однак це засудження було все ж таки неповним, обмеженим, дозованим, певною мірою половинчастим. Без належних мотивів, безпідставно стверджувалось, що культ особи не змінив «глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу». Хоча цей лад вже на початку свого існування був тоталітарним, адже комуністична ідеологія не визнає справді демократичних принципів і цінностей.

Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни у суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя, ліквідація жахливої спадщини сталінізму були оголошені стратегією політичного курсу партії.

В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті більшістю населення з ентузіазмом і надією. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантій від повторення трагедії. Впродовж короткого часу в республіці були знищені тисячі сталінських бюстів і пам'ятників, ім'я Сталіна було викреслено з найменувань майданів, вулиць, заводів, колгоспів, установ тощо. Але перебудова психології, особливо людей старшого покоління, не скрізь здійснювалася швидко. Частина ветеранів громадянської війни і революції, колишніх фронтовиків, та й взагалі - значна кількість людей, одурманених комуністичною пропагандою, ставилась до змін з певною обережністю.

Ці настрої швидко знайшли відгук у партійному та державному апараті. В його вищих ешелонах виник справжній опір послідовному розвінчанню сталінізму. Так, перший секретар Київського міськкому партії М.Синиця, доповідаючи в ЦК КП України про підсумки обговорення доповіді М.Хрущова, категорично виступив проти критики ситуації в республіці у 40-ві – на початку 50-х років, закликав не допустити реабілітації творчих працівників, звинувачених в українському буржуазному націоналізмі. Інформація про холодну реакцію на рішення з'їзду надходила і з інших регіонів республіки. Подібного характеру записка була надіслана О.Кириченком, першим секретарем ЦК КП України, в ЦК КПРС. Критика минулого багатьма (а особливо «старою гвардією») в КПРС кваліфікувалася як наклеп на радянський лад, на керівництво партії і держави. Такий підхід значною мірою визначив і оцінку культу особи та його наслідків у суспільних науках, у художній літературі, на сторінках періодики. Тоталітарна система дозволяла критикувати свого творця суворо дозовано, у визначених нею рамках, вихід за які не допускався.

Проявом цього стала фактична заборона для вітчизняного читача (аж до 1989 року) доповіді М.Хрущова на XX з'їзді. Громадянам СРСР було запропоновано її «полегшену» версію: у липні 1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». За змістом і гостротою викладу цей документ був кроком назад порівняно з

доповіддю. Та й сам М.Хрущов поступово став змінювати тональність виступів. У ряді промов він почав говорити, що Сталін — це «великий революціонер», «великий марксист-ленінець» і партія не дозволить «віддати ім'я Сталіна ворогам комунізму».

2 Демократизація культурного-духовного життя в республіці.

Друга половина 50-х рр. стала поворотним пунктом у новітній історії літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва. Розриваючи сталінські ідеологічні пута, митці поверталися до осмислення і відображення загальнолюдських цінностей та ідеалів, до реальної людини з її багатогранними інтересами, запитам. Можливість мати власну, а не сформульовану в кабінетах чиновників від культури думку сприяла духовному розкріпаченню митців. В Україні були широко відомі твори О.Твардовського, В.Дудінцева, А.Вознесенського, Б.Окуджави, інших відомих російських письменників, творчість яких сприяла пробудженню критичної думки у суспільстві, пошукам правди життя, осмисленню буття. Саме у цей час починається «новітнє українське» відродження. У літературу і мистецтво приходить блискуче, талановите покоління «шістдесятників». «Шістдесятництво» — прояв політичних форм опору різних соціальних верств населення існуючому режиму. Найактивніше і найширше у цьому русі брала участь творча інтелігенція, зокрема письменники, певною мірою художники, вчителі тощо. Вони виступали проти русифікації, ущемлення демократії, прав людини, нерівності в становищі республік, жорстокості суворо централізованої тоталітарної системи, недотримання існуючої Конституції, за свободу в питаннях художньої творчості. Це в кінцевому рахунку був опозиційний рух проти існуючої державної влади та характер у її діяльності.

«Відлига» в українській літературі почалася влітку 1955 р., коли московська «Літературна газета» опублікувала статтю Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», у якій кінодраматург закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Цей виступ знайшов жвавий відгук серед письменників.

«Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші незвичайні і незрозумілі так, наче його не вчили, про що і як треба писати... Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні надзвичайної звичайної ширості й відвертості. Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його звучали апокаліптично. Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна... Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели «ні про що».

Центром українського «шістдесятництва» став заснований в 1959 р. київський клуб творчої молоді «Сучасник», ініціатором і натхненником створення якого був театральний режисер Лесь Танюк. Клуб здійснював значну просвітницьку роботу, проводив святкування ювілейних дат видатних українських діячів, сприяв організації виставок молодих. У 1962 р.

аналогічний клуб «Пролісок» виник у Львові, надалі творчі осередки «шістдесятників» з'явилися в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, інших містах республіки. У 60-х рр. ім'я письменника В.Некрасова тісно пов'язувалося з найбільш опозиційно-демократичним журналом «Новый мир», головним редактором якого був О.Твардовський. Тут було опубліковано його подорожні нотатки, роздуми про минуле й сучасне Києва. Роздуми В.Некрасова відрізнялися прямою, правдивим висвітленням війни, відмовою від відкрито «чорного» зображення західного способу життя. Це й стало однією з причин нападок на письменника, що спонукало його у 1977 р. емігрувати.

Поступове згортання «хрущовської відлиги» на початку 60-х рр. знайшло відображення і в українській літературі. Після зустрічі Хрущова з представниками творчої інтелігенції у Москві наприкінці 1962 р., розціненої як «закручування гайок», посилюється наступ на нову літературу в Україні. Різкій критиці партійне керівництво піддало творчість І.Драча, М.Вінграновського, І.Світличного, С.Голованівського, С.Сверстюка. Українськими композиторами в 50-ті роки було створено багато талановитих творів. До них слід віднести написану в 1955 р. Третю симфонію композитора Б.Лятошинського, опери Г.Майбороди «Мілана» та Ю.Мейтуса «Украдене щастя». У 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову, в якій визнав неправильною і односторонньою оцінку опери К.Данькевича «Богдан Хмельницький». Однак і цього разу партійне керівництво не утрималося від менторського тону щодо митців, заявивши про неприпустимість відхилень у сфері музичного мистецтва від принципів соціалістичного реалізму.

Великої популярності серед населення набули твори композиторів П.Майбороди, А.Філіпенка, А.Штогаренка І.Шамо та інших майстрів. Тривало переманювання видатних українських митців до Москви. О.П.Довженка забрали туди примусово. На той час ним було підготовлено сценарій кінофільму, «Антарктида», кіноповісті «Зачарована Десна» та «Поема про море». За останню у 1959 р. (посмертно) митця було удостоєно Ленінської премії..

У 50-ті роки у розвитку світової цивілізації розпочався якісно новий етап, спричинений так званою науково-технічною революцією (НТР), що супроводжувалася широким впровадженням у виробництво розробок нової техніки, інтенсифікацією виробничих процесів, механізацією і автоматизацією трудомістких робіт. НТР дала життя новим галузям промисловості, пов'язаним із виробництвом автоматичних і телемеханічних пристроїв, електронно-обчислювальних машин, штучних матеріалів, розвитком атомної енергетики та ін. Традиційні галузі індустрії — класична металургія, видобуток вугілля, важке машинобудування — вже не визначали рівень економічної могутності держави. Проте ці галузі були найрозвинутішими в Україні. Саме тому на перший план вийшли питання модернізації, структурної перебудови промисловості УРСР.

Та впровадження досягнень НТР вступило в суперечність з існуючою централізованою системою управління народним господарством, котра

гальмувала цей процес. Дріб'язкова опіка підприємств, часте коригування планів, концентрація у міністерських кабінетах більшості оперативних функцій були основними перешкодами на шляху НТР.

Реорганізація управління промисловістю і утворення раднаргоспів на перших порах сприяли поживленню економічного життя. Це була одна з небагатьох раціональних реорганізацій хрущовського часу, що відповідала інтересам України. Навіть за умов тотального контролю державної бюрократії над економікою реформа позитивно позначилася на виробництві. Прибутки накопичувалися на рахунках підприємств і раднаргоспів, а не йшли в центральні відомства для подальшого перерозподілу. В результаті заводи і фабрики здобули більше можливостей для придбання найновішого устаткування, раціонального використання місцевих ресурсів і науково-технічних кадрів. Зазначені новації справили позитивний вплив на розвиток індустріального потенціалу республіки. Друга половина 50-х років стала періодом помітного зростання економіки України. Цьому значною мірою сприяла політика десталінізації, розкриття творчого потенціалу і можливостей трудящих. Суперечливість ідеологічних та культурних перетворень.

3 Економічні та соціальні реформи

Поставивши завдання "наздогнати і перегнати Америку" і пообіцявши за 20 років побудувати в СРСР комунізм, М.Хрущов розгорнув широку програму реформування економіки.

Економічні реформи, проведені в 50-ті роки, радикально змінили умови розвитку промисловості і сільського господарства.

Позитивні наслідки мали, зокрема:

-децентралізація економікою, запроваджена у 1957 р. Керівництво промисловістю було передано раднаргоспам економічних районів, які управляли промисловістю на своїй території незалежно від профілю. В Україні було створено 11 економічних районів;

- збільшення асигнувань на забезпечення науково-технічного прогресу;

- підвищення самостійності колгоспів і радгоспів;

- ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам і радгоспам;

- збільшення закупівельних цін на зерно (у 7 разів), картоплю (у 8 разів), продукцію тваринництва (у 5,5 рази).

Друга пол. 50-х рр. стала періодом помітного економічного зростання, сільське господарство вперше стало рентабельним.

Економічне піднесення другої пол. 50-х рр. виявилось нестабільним, оскільки реформи були половинчастими (не торкнулися основ адміністративно-командної економіки), належним чином не обґрунтованими.

Сільське ж господарство стало справжнім полігоном для різного роду непродуманих реорганізацій і нововведень, нереальних понадпрограм (цілинна епопея, небачене розповсюдження кукурудзи і т.п.), що негативно позначилося на виробництві сільськогосподарської продукції.

У кін. 50-х - на поч. 60-х рр. почалося падіння темпів економічного росту.

Якщо за 1951-1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3%, то за 1959-1965 рр. - на 8,8%. З 1950 по 1958 рік обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65%, а в 1958-1964 рр. - на 3%.

Соціальні програми М.С.Хрущова

Пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше ніж у 2 рази, за інвалідністю - у 1,5 рази. Пенсії почали виплачуватися і колгоспникам.

Зросли асигнування на охорону здоров'я, освіту, скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах.

Збільшився обсяг капіталовкладень у житлове будівництво, яке зводилося небаченими до того темпами. За 1950-1960 рр. кількість збудованих квартир у містах збільшилася в 17 разів, а в сільській місцевості - у 14 разів.

Тривалість робочого дня скоротилася до 7 год, а для працюючих у вугільній і гірничорудній промисловості - до 6 годин.

У результаті цих та інших соціальних програм підвищився добробут населення, прибутки працюючих збільшилися за 1951 -1958 рр. на 230%.

У цілому ж рівень життя в Україні зростав повільно. Виробництво споживчих товарів, сфера послуг, громадське харчування відставали від потреб населення.

Поразка хрущовських реформ

На поч. 60-х рр. ситуація в СРСР різко погіршилася:

Проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до росту цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами.

Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було на межі голоду. З цього часу Радянський Союз почав закупувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало.

У цих умовах з ініціативи найближчого оточення М.Хрущова, у т.ч. М.Підгорного і П.Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964 р.) звільнив М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.І. Брежнев.

Реформи М.Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок своєї половинчатості і непослідовності кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя не відбулося. Серія соціально-економічних програм була науково необґрунтованою і нерідко межувала з авантюризмом.

Більшість істориків дотримується думки, що перетворення хрущовського періоду не торкнулися основ існуючої при Сталіні системи.

Усунення М.Хрущова фактично означало відмову від реформ і лібералізації. В Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, настало двадцятиріччя панування консервативних сил.

4 Зародження дисидентського руху в Україні. „Шестидесятники”.

Через прагнення будь-що втримати суспільство під своїм контролем та проводити десталінізацію тільки у визначених межах, тоталітарний режим вступив у конфлікт з інтелігенцією. Результатом цього стала поява наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. руху українських інакодумців - дисидентів.

Чесні, талановиті письменники, поети, художники, юристи, представники інших категорій інтелігенції, незалежно мислячі робітники та селяни гостро відчували наростання неблагополуччя в суспільстві, засилля центру, його дискримінаційну політику щодо України. Вони відкрито висловлювали свої погляди, вимагали від властей зміни політики.

Помітний вплив на формування інакодумства в Україні справляли зовнішні фактори. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах так званого «соціалістичного табору», зокрема 1956 р. в Угорщині, потім Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині, розпаду світової колоніальної системи на рубежі 50-60-х рр., розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні «Загальною декларацією прав людини». Дисидентський рух в Україні неминуче набув національно-демократичного забарвлення. Він заявив про себе ще в середині 50-х - на початку 60-х років, навіть раніше, ніж у Ленінграді, Москві та інших містах Росії. Як форма національно-визвольного руху, українське дисидентство відзначалося притаманними йому рисами.

По-перше, це була мирна, опозиційна ненасильницька форма боротьби, боротьби за розум і душу людей. Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби, дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій.

По-друге, цей рух уже мав свої чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети).

По-третє, дисидентство було загальноукраїнським явищем і проявлялося в усіх регіонах України: в центрі і на сході (Київ, Харківщина, Донеччина, Луганщина); в західній частині (Львівщина, Івано-Франківщина, Тернопільщина, Буковина); на півдні (Одеса, Миколаїв, Херсон).

По-четверте, дисидентство, як політично-національна течія, охоплювало різні соціальні прошарки населення інтелігенцію (письменники, журналісти, літературознавці, вчителі, юристи, спеціалісти різних галузей народного господарства), студентство, робітництво тощо.

У травні 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою (УРСС), організованою у

1959 р. Левком Лук'яненком. УРСР ставила за мету домогтися виходу України зі складу СРСР, це право було зафіксовано конституційними положеннями. Організатор спілки Л.Лук'яненко був засуджений-до страти,згодом заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. До різних строків були засуджені й інші члени спілки. Група Л.Лук'яненка була не єдиною самостійницькою організацією України. Подібні позиції обстоювали Об'єднана партія визволення України, що існувала у 1953-1959 рр., створені у 60-х роках Український національний комітет (УНК), Український національний фронт (УНФ) та інші організації. Судові процеси над інакодумцями відбувалися у різних регіонах республіки. У 1961 р. в Донецьку засуджено групу громадян, яку очолював журналіст Григорій Гайовий. У 1962 році в Запоріжжі пройшов суд над групою з шести осіб, до якої входили Володимир Савченко, Володимир Чернишов та інші. Аналогічні політичні процеси відбувалися в Рівному,Тернополі, Чернівцях, Луганську, Києві. На основі судових рішень більшість підсудних була репресована. І при цьому радянський уряд без кінця лицемірно заявляв, що в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності з політичних мотивів, що в СРСР немає політичних в'язнів. У числі дисидентів виявилось чимало «шістдесятників».

У 1962 і 1963 рр. М.Хрущов провів широко розрекламовані зустрічі з діячами літератури і мистецтва. На них він роздратовано, сердито, вживаючи навіть нецензурну лайку, засудив як «відступи від соціалістичного реалізму», так і «прояви формалізму і абстракціонізму».

Слід сказати, що партійний вождь, м'яко кажучи, слабенько орієнтувався у мистецтві. Згодом, вже перебуваючи в опалі, він це визнав. «Я нічого не розумів», — так охарактеризує він незадовго до смерті своє тодішнє розуміння процесів, що відбувалися у мистецькому житті.

Однією з жертв критиканства М.Хрущова був талановитий російський скульптор Ернст Неізнак. Але, як відомо, доля часто кепкує над людьми. Трапилось так, що пам'ятник на могилі М.Хрущова на Новодівочому кладовищі в Москві виготовив розкритикований ним той-таки Е.Неізнак. Слідом за московськими «проробками» відбулася ревізія «відхилень» у творчості митців України. Проходила вона під виглядом «задушевних» бесід у відповідних спілках у Києві, Львові, Харкові, відвідин майстерень художників, розмов у державних та партійних кабінетах. Засоби масової інформації критикували за «формалістичні викрутаси» Л.Костенко, М.Вінграновського,І.Драча та інших. Головними акціями, проведеними українськими дисидентами,стали конференція в Київському університеті з питань культури мови,що перетворилася в масову антирусофікаторську акцію, виступи інтелігенції біля пам'ятників Т.Шевченкові в Києві та Каневі.

Широку хвилю протестів у середовищі прогресивної української інтелігенції викликала пожежа у фонді українських рукописів Київської публічної бібліотеки Академії наук УРСР. Характерно, що підпалили бібліотеку під час шевченківських свят 24 травня.

Не всі дисиденти відкидали ідеологічні основи існуючої системи. Більше того, деякі з них звинувачували владу у відході від «справжнього» марксизму. Зрештою, вони самі були продуктом системи і в її «покращенні», «вдосконаленні» вбачали сенс свого життя. Дисиденти-«шістдесятники» прагнули «соціалізму з людським обличчям», як вони говорили. Та, незважаючи на це, всі вони потрапили в поле зору каральних органів режиму. Залежно від «провини» і «впертості» (стояв чи не стояв «на своєму»); засуджував чи не засуджував свою попередню діяльність) визначалася і міра покарання. Одних було «профілактовано» в КДБ чи кабінетах партійних функціонерів, інших притягли до судової відповідальності. Після усунення від влади М.Хрущова стала швидко проявлятися тенденція до посилення репресій щодо дисидентів. У серпні-вересні 1965р. було проведено арешти близько двох десятків правозахисників. Серед них були літературний критик Іван Світличний, художник Опанас Заливаха, історик Валентин Мороз, поет-перекладач Святослав Караванський.

Репресіям піддано і одного з лідерів українського дисидентського руху генерала Петра Григоренка. У відповідь на правозахисну діяльність, виступу на підтримку справедливої боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину його спочатку було заарештовано до психіатричної лікарні, а влітку 1964 р. позбавлено генеральського звання. Коли у квітні 1965 р. його припинили примусово «лікувати» і тодішній Голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін дав вказівку поновити П.Григоренка в генеральському званні, Л.Брежнєв заявив: «Цього генерала я знаю... Рано його відпустили. Жаль». Арешти свідчили про початок рішучого наступу системи, кінець «відлиги». Однак реакція на це українських дисидентів засвідчила їхнє непохитне бажання продовжувати боротьбу.

Своєрідним підсумком діяльності дисидентів часів «відлиги» була праця літературного критика з Києва Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», перекладена потім на кілька європейських мов. Книга була своєрідним протестом проти проведених у 1965 р. арештів українських дисидентів, звинувачення їх в антирадянській діяльності. Свій твір І.Дзюба адресував П.Шелесту, тодішньому першому секретареві ЦК КП України. Автор сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гострій критиці була піддана національна політика Комуністичної партії в Україні. Праця, хоч і базувалася на ідеологічних засадах націонал-комунізму, дала могутній поштовх подальшому розгортанню правозахисного руху. Не випадково письменник Б.Антоненко-Давидович назвав працю І.Дзюби референдумом покоління. Вустами молодого публіциста найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив з тоталітарною системою.

Багатьом цей розрив коштував кар'єри; когось він повів страдницьким шляхом в'язнів сумління; деякі поплавилися за нього найвищою платою - власним життям. Але то не були даремні жертви. «Віра виникає тоді, коли і жертви.«Віра виникає тоді, коли є мученики», а «знищені стають прапором»,

- писав про українських дисидентів Валентин Мороз. У цьому істинне значення їхньої діяльності.

Лекція №8

Тема: УКРАЇНА В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ЗАГОСТРЕННЯ ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ (1965-1985 РР.)

Мета: розкрити соціально-економічне та політичне становище країни в цей період, виховувати почуття патріотизму, толерантності, поваги до історичного минулого своєї держави, закріплювати навички аналізу і порівняння історичного матеріалу.

Методи: словесні, наочні.

План:

- 1 Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні.
- 2 Криза в економіці.
- 3 Криза в культурі.
- 4 Дисидентський рух 70-80—х рр.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Стінна карта «Україна», мультимедійний проектор, презентації, портрети Л.Лук'яненка, В Чорновола.

Література:

- 1 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19-20 століття. - К., 1996
- 2 Історія Нагаєвський І. Історія української держави 20 ст. - К., 1994
- 3 Сторінки історії України 20 століття. Посібник для вчителя. - К., 1992
- 4 Субтельний О. Україна: історія. - К., 1993 .
- 5 Бойко О. Історія України - К., 2000 .
- 6 Історія України/ Під ред. Алексеєва Ю. - К., 2001

1 Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні

З усуненням 1964 р. на жовтневому пленумі ЦК КПРС від влади М. Хрущова і закінчення так званого «великого десятиліття» настала майже 20-літня «ера Л. Брежнєва». Вона почалася за знайомим сценарієм: звинувачення попередників і заяви нового керівництва про свою глибоку відданість народу і рішучість негайно виправити становище, подолати кризові явища, підняти життєвий рівень населення, а також забезпечити просування країни шляхом комуністичного будівництва.

Хрущовська лібералізація в новому політичному русі набула зворотнього напрямку – неосталінізму. (неосталінізм – сталінізм, частково реалізований в нових, сучасних умовах). Будь-які реформи, в першу чергу в політичній сфері вважались недоцільними.

Зростає вплив партійного державного апарату-номенклатури, (номенклатура-це працівники партійних і державних органів, керівники вищих, середніх та частково нижчих ланок виробництва, розподілу армії, науки, охорони здоров'я, культури тощо, які затверджувалися на посадах рішенням партійних комітетів відповідного рівня), яка фактично перетворилася на новий правлячий клас радянського суспільства.

Вже в другій половині 60-х рр. стало очевидно, що обіцянки побудувати комунізм до 1980 р. виконані не будуть і центральна влада пустила в обіг термін « розвинутий соціалізм», що це «період передбачений самим В.І. Леніним» і є перехідним етапом до комунізму , що М. Хрущов хотів «перескочити» цей етап.

Характерними рисами соціалізму , що проявились в СРСР були :

- жорстка централізована влада;
- однопартійна політична система (КПРС);
- однорідна (без експлуататорських класів і верств) соціальна структура (робітники, селяни, інтелігенція);
- комуністична ідеологія, відсутність реальної демократії;
- соціалістична економіка: державна власність на засоби виробництва, відсутність ринкових механізмів в економіці.

Л. Брежнев ще в березні у 1966 р. на 23 з'їзді КПРС відновив політбюро ЦК КПРС – вищий і всевладний орган партійної ієрархії, повернув посаду Генерального секретаря ЦК КПРС , а в 1977 р. додав посаду Голови президії Верховної Ради СРСР і зайняв ці дві посади аж до самої смерті (1982 р.). За цей час він став маршалом, був нагороджений безліччю нагород.

В Україні ключову посаду – І секретаря ЦК Компартії республіки з липня 1963р. займав Петро Шелест. Він був патріотом України, дбав за економіку України, слідкував, щоб з України не вивозили більше, аніж ввозили в неї, відстоював інтереси своєї республіки, просив берегти і поважати українську мову, дбав за українську культуру. Написав книжку «Україна наша радянська», де описав нашу історію: Запорізьку Січ, козацтво, але ці теми КПРС не любила. П. Шелеста звинуватили в націоналізмі (націоналіст – це людина, що ставить свою націю вище над іншими). Він був переконаний комуніст, і з приходом до влади Л. І. Брежнева, прагнув зберегти той поміркований український автономізм, який реально утвердився після смерті Й. Сталіна. Це викликало незадоволення П. Шелестом з боку московського керівництва і в 1972 р. на травневому пленумі ЦК КПУ його усунули з поста, формальним переводом на «вищу посаду» - заступником голови Ради Міністрів СРСР, на його місце на цьому ж пленумі обрали Володимира Васильовича Щербицького (друг Л. Брежнева, родом обидва з Дніпропетровщини, Л. Брежнев створив дніпропетровське ядро партійної

верхівки СРСР). У всьому він слухняно виконував волю Москви, з подачі якої почався новий виток русифікації в Україні.

Радянська система склалася і зміцнилася в 20-30-ті рр. У 50-ті рр. Хрущов здійснив спробу «врятувати» радянську систему, не змінюючи її характерних соціалістичних рис.

Після відсторонення М. Хрущова від влади перед новим керівництвом СРСР постало завдання реформ. З кризи радянської системи, що посилювалася, було два виходи:

1 радикальні реформи, які б торкалися основ радянської системи;

2 часткові реформи, які не торкалися основ радянської системи, які допомагали б пом'якшити кризу, але не здатні ліквідувати її цілком.

Керівництво СРСР (і України) обрало другий шлях. Цей вибір визначив характер кризового двадцятиліття, названого «застоем»: повільне, хворобливе для суспільства самознищення радянської системи, що не змогла перебороти кризу. Основними кризовими політико-ідеологічними явищами були :

- падіння авторитету КПРС, керівників партпарата;
- наростання в суспільстві розчарування в комуністичній ідеології, починається критика основних її положень з боку дисидентів, діячів культури.;
- посилення репресій проти інакомислячих;
- незважаючи на «залізну завісу» (тобто закритість країни), поширюється інформація про досягнення розвинутих капіталістичних країн.

2 Криза в економіці

Хрущовські реформи було згорнуто. З вересня 1965р. децентралізовану систему управління (раднаргоспи) було замінено централізованою. В 1965 р. відбулись два пленуми : в березні пленум ЦК КПРС обговорив питання про покращення розвитку сільського господарства, а у вересні 1965р. – про покращення управління промисловістю. Втрата раднаргоспів означала втрату контролю союзних республік над більшістю заводів і фабрик. Усі підприємства України знову були підпорядковані Москві.

Подальший розвиток подій, здавалося б, підтверджував обраний новим керівництвом шлях. Результати восьмої п'ятирічки 1965-1970 рр. – були найкращі за останні 35 років. Зріс матеріальний рівень життя людей. На Україні було споруджено 250 великих підприємств, освоєно виробництво 440 зразків нової техніки й матеріалів.

Але це був тимчасовий успіх:

- безоглядно експлуатуються сировинні запаси нафти і газу;
- зростає чисельність робітників (масовий виїзд сільського населення в міста);
- приріст промислової продукції падає;
- зубожіння у сферах науки, освіти, культури, медицини;

- безгосподарність у використанні землі;
- дефіцит робочої сили у сільському господарстві;
- відсталі агротехнічні методи ведення сільського господарства;
- технічне відставання від розвинутих країн;
- розбазарювання, розкрадання матеріальних цінностей;
- поява і зростання тіньової економіки (кримінальна економіка, грошовий обіг якої відбувається за межами державної фінансової системи);
- зросла нестача (дефіцит) товарів, житла, послуг;
- зріс рівень життя «номенклатури» і представників тіньової економіки, які користувались привілеями і це викликало ненависть у основної маси населення.

Ці кризові явища критикувались в засобах масової інформації, партія і уряд обіцяли зробити все, для подолання негативних явищ в соціальній сфері . Зросло невдоволення серед робітників, селян, інтелігенції. Посилився рух дисидентів проти радянської системи : мітинги, розповсюдження книг, статей, листів-протестів. Проти них застосовувались масові арешти, жертвами яких стали В. Чорновіл, Л.Лук'яненко, В.Мороз, С.Хмара, В. Стус, І. Руденко та ін., їх або ув'язнювали в таборах суворого режиму, або влаштовували в психіатричні заклади (найбільшою була Дніпропетровська клініка).

До кінця 80 – х рр. дисидентський рух був придушений.

3. Криза в культурі

Народна освіта перебувала у 60-80 –х рр. у стані жорстокої політизації, пристосування до потреб «комуністичного будівництва». У вищих навчальних закладах були введені нові предмети: філософія, політекономія соціалізму, в школах – суспільствознавство і «Основи Радянської держави і права».

У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді». Це означало, що віднині завданням шкіл є надання середньої освіти кожному, незалежно від його бажання і здібностей. Це призвело до погіршення якості навчання, виховання, падає престиж знань, освіченості, культури. В суспільстві поширюється аморальність, пияцтво, знижується рівень культури і освіченості.

Прискорюється русифікація.

У 1980 р. збільшилась кількість науковців. до 200 тис. чол., найкращих переманювали в Москву, Ленінград, бо там лабораторії були краще оснащені.

Як і в інших республіках, ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це не заохочувалось. Між розробкою і впровадженням був настільки великий

проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно і морально застаріти. За цих умов вчені втрачали інтерес до результатів своєї праці.

В науці, незважаючи на деякі успіхи, почав спостерігатись кар'єризм, збільшувалась кількість наукових співробітників без поліпшення якості роботи.

В літературі і мистецтві теж відбився тоталітарний режим партія стежила за діяльністю письменників, художників, композиторів, які мали оспівувати радянський народ, розвинуте соціалістичне суспільство, непорушну єдність партії і народу. Тому в літературі і мистецтві проявлялося пристосуванство, прагнення догодити вищому партійному державному керівництву. Виконання волі партії стимулювалися лауреатськими званнями, почестями, нагородами.

Більшість письменників України залишались на позиціях соціалістичного реалізму – О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах. В 1966 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної праці, в 1962 – лауреати Шевченківської премії. Але це були талановиті майстри пера.

Та в Україні існувало і інше мистецтво. Чесні, талановиті поети, художники гостро відчували поширення в народі пристосуванство, роздвоєння моралі, хабарництва, катастроф, погіршення екологічної обстановки, занепад національної культури, русифікації. Ці почуття яскраво відображали в своїх творах. У 1968 р. за роман «Собор» почалося цькування Олеся Гончара. Був підданий критиці роман «Мальви» Р. Іваничука. Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені у націоналізмі і виключені із Спілки письменників України. Ліна Костенко після збірки «Мандрівки серця» не видавалась 16 років, аж через 16 – видана була її нова книга віршів «Над берегами вільної ріки», 6 років не могла видати свою «Марусю Чурай», твір вийшов в 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії України.

Отже порушується принцип свободи творчості, діячі культури піддаються репресіям за свої переконання : у 1980 р. – В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і на 5 років заслання, у 1985 р. – помер в таборі.

Одного з кращих літературних критиків, поета І. Світличного вперше було заарештовано у 1965 р., вдруге у 1972 р. У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США написали лист до Л. Брежнєва із закликом звільнити І. Світличного і дозволити виїхати до Америки на лікування, відповіді не було. А 1983 р. він паралізований повернувся до Києва.

В нелегких умовах русифікації чимало мистецьких колективів зуміли зберегти свою національну майстерність. Серед них хор імені «Вірьовки», творче об'єднання «Трембіта», заслужений ансамбль танцю «Вірського». Діяли прекрасні композитори Платон Майборода, Олександр Білаш. У 1979 р. за загадковими обставинами обірвалось життя відомого тридцятилітнього композитора В. Івасюка.

Успішно популяризували українське оперне мистецтво Є. Мірошніченко, Гізела Ципола, Марія Стеф'юк, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов'яненко, Анатолій Мокренко. Були випущені кінокартини: «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ» - режисера І. Миколайчука і «Тіні забутих предків» - режисер С. Параджанов. (Цей фільм було показано у 1964 р. – незадовго до закінчення періоду «відлиги», протягом 20 р. не згадувалися жодним словом.

Таким чином криза охопила всі сфери життя суспільства.